



**BHARATI VIDYAPEETH'S
COLLEGE OF FINE ARTS**

Approved by AICTE Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years

Index

2018-19

Sr.no	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Name of the author
1	Contribution of Shahu Maharaj, Mahatma Phule and Dr. Babasaheb Ambedkar at National and International level by Snehavardhan Publication, Pune.	‘समाज सुधारणा व पुनर्रचना करण्यात महात्मा ज्यातिबा फुले आणि बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याची समांतरता’	Dr Pallavi Meshram
2	Performing Arts and Profession opportunities	‘Profession opportunities in Applied Art - Typography’	Dr Pallavi Meshram
3	‘Versatile use of ‘Warli - Tribal Painting Forms’ in contemporary communication design’		Dr Pallavi Meshram
4	‘Contribution of Jangarh Singh Shyam in ‘Gond Trib Art’		Dr Pallavi Meshram
5	Contribution of Shahu Maharaj, Mahatma Phule and Dr. Babasaheb Ambedkar at National and International level by Snehavardhan Publication, Pune.	15th International Interdisciplinary Conference on ‘Contribution of Shahu Maharaj, Mahatma Phule and Dr. Babasaheb Ambedkar at National and International Levels’	Mugdha Kale

6	Contribution of Literati, Social Reformers, Researchers and Scientists at National and International level- Sub theme "Contribution of Literati, Social Reformers, Researchers and Scientists at National and international level in Performing Arts and Fine Arts	'R.K. Laxman, his artworks and his contribution to Indian Society'	Mugdha Kale
7	Contribution of Artist Raja Ravi Varma, in Indian painting.		Bhalerao Sanjay Jayram

16th

International Interdisciplinary Conference, Pune

**‘Contribution of Literati, Social
Reformers, Researchers and Scientists
at
National & International Levels’**

Volume - 1



Editors :

Dr. Snehal Tawre

Dr. Manjusha Dhumal

Dr. Shilpagauri Ganpule

Index

- Editorials...
 - Dr. Snehal Tawre
 - Dr. Manjusha Dhumal
 - Dr. Shilpagauri Ganpule /7
 - Dr. Manjusha Dhumal /11
- 1. Mother Teresa : An Apostle of Love and Peace
- 2. Saga of the Revered Clairvoyant Rabindranath Tagore
- 3. Globality and Locality in V. S. Naipaul's Literature
- 4. Parsi Life and Preducament in Rohinaton Mistry's 'Family Matters'
- 5. Contribution of Chetan Bhagat to Popular Fiction with Reference to 2 States
- 6. R. L. Stevenson as an Essayist
- 7. Henry David Thoreau's Contribution to the World of Literature
- 8. Dr. Babasaheb Ambedkar's Economic Thoughts
- 9. 'Aravind Adiga's Contribution to Indian English Novel with Special Reference to *The White Tiger* and *Last Man in Tower*
- 10. Rousseau's Influence on the French Revolution
- 11. Contribution of Booker Award Winning Indian Novelists in English
- 12. The Contribution of Adi Shankaracharya to Indian Philosophy and Culture
- 13. Gandhian Ideology in Ananda's Untouchable
- 14. Sayana : A Social Reformer
- 15. Prof. Dr. R. Raj Rao's Contribution to the Queer Literature in India
- 16. The Great Economist Dr. Babasaheb Ambedkar
- 17. The Use of Important Aspects of the Novel *The Glass Palace* (2000)
- 18. Contribution of Political Thinkers to Political Science

Dr. Snehal Tawre
 Dr. Manjusha Dhumal
 Dr. Shilpagauri Ganpule /7
 Dr. Manjusha Dhumal /11
 Dr. Shilpagauri Ganpule /15
 Dr Sangita Ghodake /20
 Dr. Vinita Basantani /25
 Dr. Ashutosh Thakare /30
 Dr. K. Mohadikar /35
 Dr. Manish Gaikwad /40
 Dr. Manisha Tank /45
 Dr. Manohar Joshi /50
 Dr. Nalini Waghmare /55
 Dr. Pallavi Malekar /60
 Dr. Kalika Uttarkar /65
 U.S.A.
 Dr. Prachi Patharkar /70
 Dr. Pradnya Kulkarni /74
 Dr. Rohidas Dhakane /79
 Dr. Swarali Kulkarni /83
 Dr. Tapashi Mazumdar /87
 Dr. Goraksha Dere /92

19. Remembering the Reformers of Dentistry in India **Dr. Piyusha Kharat /97**
20. Hamid Dalwai - A Muslim Social Reformer **Dr. Manjiri Karekar /102**
21. Homi Jehangir Bhabha : Father of the Indian Nuclear Programme **Dr. Sandesh Bhitre /107**
22. Indian Labour Migration and Its Remedies **Dr Sambhaji Kale /112**
23. Prafulla Chandra Ray : 'Father of Indian Chemistry' **Dr. Madhukar Navgire /117**
24. Contribution of Jangarh Singh Shyam in 'Gond Tribe Art' **Dr. Pallavi Meshram /122**
25. Notion of Liveliness : in Shalespearean Tragedies **Prof. Jyoti Lekule /126**
26. Martin Luther King Jr. : A Voice of Social Reform **Prof. Namrata Alhat /131**
27. Dr. B. R. Ambedkar as a Visionary **Prof. Nitu Chouhan /136**
28. Shashi Deshpande's Contribution in Indian English Literature **Prof. Pranjali Vidyasagar /141**
29. Contribution of Shahu Maharaj in The Field of Education **Prof. Jagan Mudgade /146**
30. Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution towards Women Empowerment **Prof. Sanghmitra Ingale /150**
31. Alexander Von Humboldt's Contribution to Travel and Tourism **Prof. Santosh Shinde /154**
32. Leo Tolstoy : The Most Illustrious Mind from Russia **Prof. Smita Bangal /159**
33. The Democratic Conception in Education - John Dewey **Prof. Sunil Nevkar /164**
34. Sri Sri : A Messenger of Peace **Prof. Vijay Adsure /169**
35. Melvil Dewey : The Father of Library Science **Prof. Mangesh Bhitre /174**
36. Comparative Study of Contribution of Mr. Gareth Kane and Dr. A.N. Sarkar in Green Business and Green Banking **Prof. Shraddha R. Hirwe /179**
37. Thomas Robert Malthus contribution in Geography **Prof. Kakasaheb Lande /184**
38. R.K. Laxman, his artworks and his contribution to Indian Society **Prof. K.S. Gaikwad /189**
Prof. Mugdha Kale /189

Contribution of Jangarh Singh Shyam in 'Gond Tribe Art'

Dr. Pallavi Meshram

Abstract

India's Gond tribe is renowned by art enthusiasts for the vibrant artwork they produce. In their work animals, plants and scenes from daily life are rendered in a colourful, highly patterned style comparable to native art. But up until the 1980s, Gond tribal art was all but unknown to outsiders, used only to decorate their homes. Forty years later, it is exhibited in galleries worldwide. The story of how this happened is very fascinating.

Jangarh Singh Shyam is the first Gond artist who is known for his creative reinvention of an art vocabulary that was disappearing. His is also unique in his vivid representation of the tribal vision of nature and culture in stability and for highlighting the contemporary relevance of local forms of knowledge. This paper talks about Jangarh Singh Shyam and his contribution to the culture and development of the Gond tribe art.

Key words : Tribal Art, Gond Art, Jangarh Singh Shyam

The earliest known art form in India is tribal art. While each tribal art form has its own history and influences, there is one that by asset of its inherent simplicity, commands attention – the unique art of the Gond tribe from central India.

Gond art is a form of painting from folk and tribal art that is practiced by one of the largest tribes in India – the Gond – who are mainly from Madhya Pradesh, but also can be found in pockets of Andhra Pradesh, Maharashtra, Chhatisgarh, and Odisha. The word Gond comes from Kond, which means green mountains in the Dravidian idiom. The

Gond called themselves Koi or Koiture.

Gond painting - Tree of Life by Jangarh Singh Shyam

The Gonds paint their walls with vibrant depictions of local flora, fauna and Gods such as Marahi Devi and Phulvari Devi (Goddess Kali). Traditionally made on festive occasions such as Karwa Chauth, Diwali, Ashtami and Nag Panchmi, Gond painting depicts various celebrations, rituals and man's relationship with nature. The artists use natural colors derived from charcoal, colored soil, plant sap, leaves, and cow dung. This mystical art form is created by putting together dots and lines. The imaginative use of the line imparts a sense of movement to the still images. The paintings are an offering in worship of nature, and are also a mode of seeking protection and warding off evil.

The Gonds traditionally painted on mud walls of their houses. Starting in the early 1980s, certain talented Pardhan Gonds who traditionally serve as professional Bardic priests began transforming their ritual performing arts into a new tradition of figurative and narrative visual art: using a variety of modern media (including acrylic paintings on canvas, ink drawings on paper, silkscreen prints, and animated film). Jangarh Singh Shyam was among the first Gond artists to use paper and canvas for his paintings, thereby inaugurating what is now known as 'Jangarh Kalam'.

Jangarh Singh Shyam at work

Jangarh Singh Shyam was a pioneering contemporary Indian artist credited with being the creator of a new school of Indian art called 'Jangarh Kalam'. His work has been exhibited widely the world over including Bhopal, Delhi, Tokyo and New York. His most notable exhibitions include the Magiciens de la terre in Paris (1989) and Crafts Museum, New Delhi (1998), New York, (2010) - a first for an adivasi artist. Jangarh had also painted the interiors of the Legislative Assembly of Madhya Pradesh, the Vidhan Bhavan and the dome of Bhopal's Bharat Bhavan - one of the most prestigious museums of tribal and contemporary Indian art.

Jangarh was born into a Pardhan Gond family in the village of Patangarh, Mandla district, (Dindori District), Eastern Madhya Pradesh. He grew up in extreme poverty which forced him to quit school and try his hand at farming. He grazed buffaloes and sold milk in a nearby town.

Jangarh was approached by the talent scouts of the arts museum Bharat Bhavan. This was also when he met its first director, the artist Jagdish Swaminathan which led to a lifelong collaboration between the two. Swaminathan convinced Jangarh to come and work as a professional artist in Bhopal.

Swaminathan showcased Jangarh's first sample paintings at Bharat Bhavan's inaugural exhibition in February 1982. Soon Jangarh was employed in Bharat Bhavan's graphic arts department, and he began to live with his family behind Swaminathan's house in Professor's Colony, Bhopal.

Jangarh at the Magiciens De La Terre show (1989)

He achieved fame quickly when, in 1986, merely five years after his 'discovery', the twenty-six year old was conferred the Shikhar Samman (the Summit Award)— the highest civilian award bestowed by the Government of Madhya Pradesh.

Style

Jangarh used lines of coloured dots to create shapes and patterns in his paintings. The dots were inspired by the tattoos that form a part of Gond life. Jangarh also used other techniques like 'fields of dense cross-hatching, tightly drawn comb-lines, rows of tiny ovals, bands of dots, sometimes accompanied by narrow squiggles and small irregular amoeba-like forms'. His paintings have employed peripheral contours of radiating lines to suggest power or movement.

Art work, Lord Ganesh, A Gondi goddess (Art work by Jangarh Singh Shyam) .

Jangarh began to create hypnotic paintings bursting with colour and motion. His reputation spread rapidly. After exhibiting at Bharat Bhavan, he gained international

attention. In 1989, his work was displayed at the 'Magiciens de la Terre' exhibition in Paris. Just over a decade later, he took up a prestigious residency in Japan, at the Mithila Museum in Niigata.

Conclusion

Gond art comes with the belief that a good image brings good luck. This inherent belief led the Gonds to decorate their houses and floors with traditional tattoos and motifs. Today, Gond art products such as Gond painting on wood, painted wooden trays and boxes have become extremely popular globally.

Jangarh Singh Shyam was the first Gond artist who spread Gond tribal art worldwide. Gond Art through his paintings can be seen on canvases in art galleries internationally. He contributed his entire life to the culture and development of the Gond tribe art.

Hearteningly, Gond art hasn't escaped the eye of the art experts in the country. The Indian government is making efforts to preserve Gond painting. Other well-wishers have gone a step further, and created the Must Art Gallery— the world's first art gallery dedicated to Gond art. Unlike so many treasures of Indian culture that have slipped through the time and were lost forever, the future of Gond art looks as vibrant and colorful as the paintings.

Reference -

1. <https://www.deccanfootprints.com/collections/gond-art>
2. <https://isha.sadhguru.org/us/en/blog/article/gond-art-painting>
3. <https://theculturetrip.com/asia/india/articles/the-tragic-discovery-of-indias-gond-tribal-art/>
4. scroll.in/magazine/854136/gond-artist-jangarh-singh-shyams-forest-is-full-of-creatures

☺☺

16th

International Interdisciplinary Conference

Theme:

**'Contribution of Literati, Social Reformers, Researchers and Scientists at
National and International Levels'**



Organized by



**P.D.E.A's Prof. Ramkrishna More Arts,
Commerce and Science College,
Akurdi, Pune, India : Department of English**

and



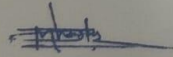
**Snehavardhan Research Institute
Pune, India**

❖ Certificate of Participation ❖

This is to certify that **Dr. Pallavi Meshram** has participated
and presented the Research Paper on

Contribution of Jangarh Singh Shyam in 'Gond Tribe Art'

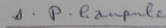
in the International Interdisciplinary Conference on
Friday - Saturday, 8th - 9th February, 2019 at Pune.



Dr. Manohar Chaskar
Principal
P.D.E.A.'s Prof. Ramkrishna More
Arts, Commerce and Science College,
Akurdi, Pune



Dr. Manjusha Dhumal
Head of the Department
P.D.E.A.'s Prof. Ramkrishna More
Arts, Commerce and Science College,
Akurdi, Pune



Dr. Shilpagauri Ganpule
Co-Ordinator
P.D.E.A.'s Prof. Ramkrishna More
Arts, Commerce and Science College,
Akurdi, Pune



Dr. Snehal Tawre
President
Snehavardhan Research Institute
Pune



Performing Arts & Profession Opportunities



◆ Editor ◆

Dr.Santosh Parchure

Dr.Sau.Ujjwala Deore



Musicon 2018 – 19
An Interdisciplinary National Conference
On

“Performing Arts and Profession Opportunities”

Sponsored by Savitribai Phule Pune University, Pune

On

24 and 25 February, 2019

Organized by

Department of Music,

M.G. Vidyamandir's Smt. Pushpatai Hiray Arts, Science & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Malegaon Camp, Dist. Nashik

Honourable Patrons

Smt. Pushpatai Hiray

Former Minister and President, Mahatma Gandhi Vidyamandir, Nashik

Samajshri Dr. Prashant (Dada) Hiray

Former Minister and General Secretary, Mahatma Gandhi Vidyamandir, Nashik

Sau. Smitatai Prashant Hiray

Founder Chairman, Shri Vyankatesh Co-Op. Bank Ltd. Treasurer, Mahatma Gandhi Vidyamandir, Nashik

Dr. Apoorva (Bhau) Prashant Hiray

Former M.L.C. Teachers' Constituency and Coordinator, Mahatma Gandhi Vidyamandir, Nashik

Smt. Sampadaa Prashant Hiray

Trustee & Coordinator, Cultural Affairs, Mahatma Gandhi Vidyamandir, Nashik

Dr. Advay (Aaba) Prashant Hiray - Patil

Former Chairman, N.D.C.C. Bank,

Trustee & Coordinator, Mahatma Gandhi Vidyamandir, Nashik

Prof. (Dr.) Nitin R. Karmalkar

Vice – Chancellor, Savitribai Phule Pune University, Pune



Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Performing Arts and Profession Opportunities

|| Index ||

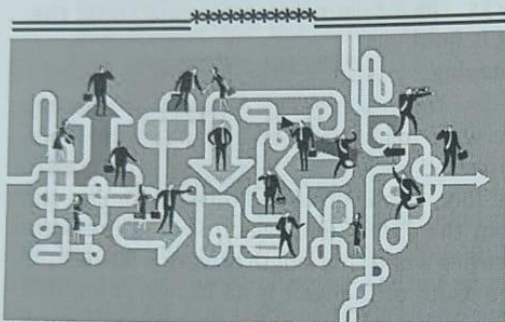
01) संगीत और तकनीक : एक सुनहरा अवसर प्रो. पुष्पम नारायण, दरभंगा	07
02) नव्वदोत्तर मराठी साहित्याचा सांस्कृतिक विसंवाद डॉ. प्रभाकर देसाई, पुणे.	09
03) दूरदर्शन एवं रेडियो: रोजगार की संभावनाएँ डॉ. संतोष दत्तात्रयराव परचुरे, मालेगांव कैम्प	14
04) चित्रपट संगीत में रोजगार के अवसर सम्पदा प्रशांत हिरे	17
05) Challenges and Possibilities with reference to Indian Classical Dance G. Anupama Raj, Dr.Vasanth Kiran, Bengaluru	19
06) Profession Opportunities in Vocal & Instrumental Music KumariAnupama, Patna	22
07) भारतीय शास्त्रीय संगीत के प्रचार—प्रसार में आकाशवाणी का योगदान डॉ. अश्विनीकुमार सिंह, बड़ौदा	23
08) संगीत चिकित्सा भागवत लहुबुवा ढोले, औरंगाबाद.	25
09) Beguiling Dances Of Rajasthan Bharti Kapoor, Amritsar	31
10) अध्ययन अक्षम बालकों की प्रगती के लिए उपयुक्त तंत्रशुद्ध संगीत उपचार पद्धति डॉ. दीपाली सौरभ काटे, औरंगाबाद	36
11) दर्जेदार गायकी आणि मुक्त व्यवसाय अशोक एस. जाधव, मालेगाव कैम्प.	39
12) ध्वनिमुद्रण व्यवसाय डॉ. नरेश एल. गोंडाणे, अकोला	41

13) Performing Arts and Profession Opportunities प्रा.डॉ.राजीव बोरकर, बारिशटाकली	43
14) चिकित्सा के क्षेत्र में संगीत महौषधि डॉ. राहुल कुमार, नवादा (बिहार)	46
15) कंठ संगीत में व्यवसायिक अवसर डॉ. शचि शुक्ला, अम्बाला छावनी	48
16) व्यावसायिक सम्भावनाओं के आलोक में भारतीय संगीत एवम् उच्च शिक्षा डॉ. शिप्रा पन्त, रामनगर	52
17) संगीत शिक्षण के क्षेत्र में गुरु – शिष्य परम्परा का अमूल्य योगदान Dr. Manish Dangwal, Ranikhet	56
18) The Illusion Of Lines Mandeep Kaur, Amritsar	59
19) Reforming the health of children with Autism through Music therapy Manoj Kumar, Mumbai	61
20) संगीत क्षेत्र में व्यवसाय दृष्टि से श्रीराम भारतीय कला केन्द्र का विशिष्ट योगदान Mukesh kumar	64
21) Woven Fabric Of India Ms. Niti Anand, Amritsar	66
22) Profession Opportunities in Applied Art – Typography Prof. Dr. Pallavi Meshram, Pune	70
23) Music therapy in India Pravin R. Alshi, Buldana	73
24) Professional Skills Of Music Dr Priyanka, Patna	80
25) Performing Arts and Profession Opportunities (Vocal Music) सुनील भि. कोल्हे, बारिश टाकली	83

22

Profession Opportunities in Applied Art – Typography

Prof. Dr. Pallavi Meshram,
Pune



Abstract

Applied art refers to the application of artistic design to practical and functional things in everyday use. Applied arts is a specialisation of fine arts which basically deals in graphic design, interior design, fashion design, advertising and visual communication. One of the most important elements of advertising and communication design is 'Typography'. Typography plays an important role in advertising as other aspects of advertising like color, shape and location. It is the primary medium through which companies and other entities carry the message they are trying to convey to their target audience and therefore have to be significantly positioned in all adverts that it has used.

Indian advertising industry is on a roll and is all set to provide quality job to thousands of individuals in next few years. A career in typography is a beneficial employment option that one can choose in the rapidly growing Indian economy. Advertising agencies generally prefer highly creative and talented individuals

who can think independently and at the same time work as excellent team players. If you are interested in pursuing a career in typography, you must be highly target oriented and willing to work in a pressure cooker like environment. Since this industry is very competitive, you must be willing to give your best at all times to make a successful career. This paper talks about beneficial employment opportunities in the field of Typography.

Key Words: Employment, Carrier, Typography, Applied art, Communication Design

Introduction

What is typography?

Typography refers to the craft of arranging type; however, it's more than a matter of aesthetics. Strategic typography can make the reading process effortless and create interest in your advertised product or service. It's a great advertising tool to grab the readers' attention and give them a clear understanding of the message. We are all influenced by fonts, typefaces and lettering every day. However, we might not realise it at the time. The careful choice of typefaces help us to recognise our favourite brands, they help us to read information more clearly.

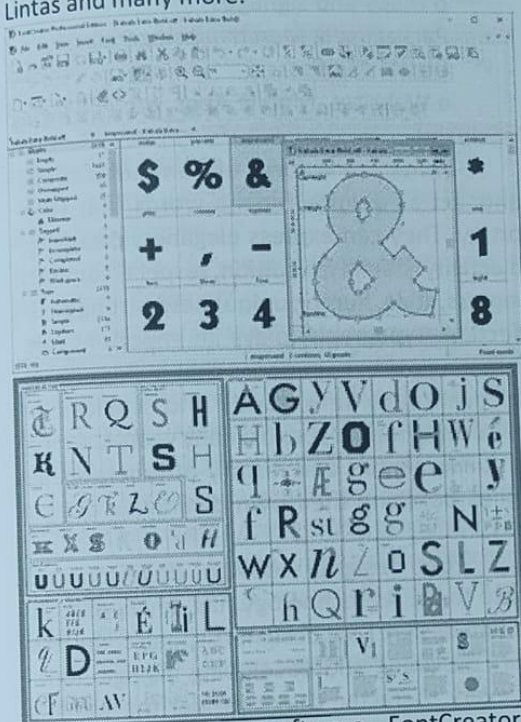
A typographer's responsibilities simply involve the thorough and careful design of fonts and typefaces. This is an incredibly difficult and technically challenging task, which requires a steady hand, an eye-for-detail, and creative flair. Specialist careers in typography are quite rare, and those who pursue them tend to be incredibly passionate people, who live and breathe type. In the digital age, typography has almost become the most integral part of any type of communication design. Many companies and individuals want their own original fonts created, and will often commission typographers to design unique lettering that is legible and communicates their brand identity in a certain way.

Where do typographers work?

Sometimes typographers use traditional

Performing Arts and Profession Opportunities

materials, but more often than not they use advanced computer software, such as FontLab, Adobe Illustrator, FontCreator, Nexus, InDesign, and Glyphs, etc. Some people just work as type designers, and other people also work as typography experts to assist graphic designers, book publishers and advertising agencies with their selection of typefaces for books, websites and posters. Typographers tend to work independently or often within specialist graphic design agencies, such as O&M, Reinfusion, Lintas and many more.



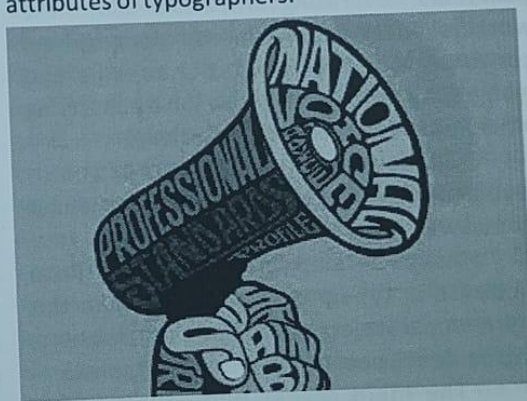
Advanced computer software – FontCreator

Visual effects and packaging play significant roles in product branding, and the job of a typographer is to create the typeface that graphically reflects the brand's true story. The layout of text as well as its size, color and associated font compose an item's typeface. A typeface can set the visual mood of items for which it is associated. For example, typographers can craft a typeface for wedding invitations that exude elegance, or they can

create a typeface for a children's book that evokes feelings of fun and excitement. Here are the key skills, main employers and the typical educational and career paths of successful typographers.

Key Skills of Typographers

Artistic expression is one of the key skills for typographers, and mastering this skill helps to give them distinction among their colleagues. Since many of their assignments call for unique designs, typographers must draw upon artistic expression to turn their fundamental knowledge into customized masterpieces for their clients. Problem solving skills are not just needed by those in quantitative based careers, but typographers rely on creative problem solving abilities to complete nearly all of their assignments. For instance, typographers must create artful typeface designs that enhance client brands as well as fit within certain physical layout strictures. Doing this used to be more difficult during the old printing press days. However, computer savvy typographers can now choose among a number of desktop publishing software to help them to do their jobs. In addition to computer literacy, communication skills and attention to detail remain positive attributes of typographers.



Academic Requirements for Typographers

Education - Typographers often prepare for this occupation by earning degrees in graphic design or a related field. Graphic design

Performing Arts and Profession Opportunities

introduces students to the fundamentals of graphic arts as well as the most current technology. Coursework typically covers topics in computerized design and page layout, digital media, studio art, and of course, typography. Internship & Portfolio - Many employers prefer typographers who have experience preparing layouts. Students preparing for careers in typography can gain entry-level experience by participating in internships during college. Degree programs in graphic design typically include some form of internship or field training. These experiences can help students build a portfolio.

In the graphic design field, a portfolio can be the determining factor for getting hired, and employers often favor applicants who provide proof of quality work. During college, aspiring typographers can assemble their strongest samples, acquired from class projects and work done during internships. In fact, graphic design degree programs typically offer courses that help students create impressive portfolios.

Employment - Graduates of graphic design programs can get employment in the publishing industry, which is one of the biggest employers of typographers and other desktop publishers. Advertising firms also employ these workers. After getting hired, typographers continue to learn occupational skills and typography techniques on the job by observing other, more experienced professionals.

Employers will usually expect you to have a portfolio of your work to show them at interviews.

As you develop your career and begin to specialise in typography, you could join the International Society of Typographic Designers. Employment Opportunities for Typographers

The main career opportunities for typographers are found in publishing companies, advertising agencies and printing establishments. Book publishers call upon typography experts to create textual designs for

book covers and other book promotional material. Typographers may work for the design department of an organisation, or for a design company or agency. Some other industries for typographer are:

- Advertising Agencies
- Print Medias
 - o Newspapers & Magazines, etc.
- Brands and Brandings
- Exhibition and Retail Industry
- Environmental Designs
 - o Maps and signages
- Packaging & Merchandising Industry
- Digital Medias
 - o Websites, Mobile Apps, etc.

Conclusion

Fonts are a form of communication. Fonts act as a voice for the words that they portray. They can express elegance, creativity, objectivity, stability, tradition, respect, comfort, progress, style, humor, uniqueness, strength, or affection. Typography plays an important role in creating a user experience that builds brands and eventually sells goods and services. A typical typographer spends many years learning the fundamentals and history of typefaces as well as polishing their own distinctive design skills.

Font designers design, develop, and create fonts. As technology has developed, so has font design. Font designers spend countless hours designing and developing a single font. For every character, they consider the weight, slope, width, optical size, metrics, contrast, serifs vs san serifs, character variants, spacing, and other factors. The options are endless. Every letter must be designed individually until an entire font is developed. Then that font is developed into a typeface.

To become a font designer, you need to have a keen eye for detail and an appreciation for the shape of the written language. You can learn font design at art or graphic design school. There you'll study the fine art of font design.

Performing Arts and Profession Opportunities

Font design software like FontLab, Adobe Illustrator, FontCreator, Nexus, InDesign, and Glyphs will help you to become a font design expert. Using your new drawing, programming, and design skills you can then build a font design portfolio. Armed with a high quality portfolio, aspiring font designers can find jobs with design companies, computer software companies, large businesses, and foundries. Many font designers work from home in the freelance marketplace too. A font designer can make a fare enough amounts per year. Pay depends on experience, font designs, employers, location, and other factors.

Reference

- <https://www.graphicdesigndegreehub.com/faq/what-does-a-typographer-do/>
- <https://ccskills.org.uk/careers/advice/article/typography>
- <https://www.jobmonkey.com/unique-jobs3/font-designer/>
- https://www.google.co.in/search?q=profession+opportunities+as+font+designer&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjlieOa6YXfAhUMMd4KHATYBTUQ_AUIDigB&biw=1517&bih=730#imgsrc=RQSYkvZsGzoxwM
- <https://www.allaboutcareers.com/careers/career-path/calligraphy-typography>
- https://study.com/articles/Become_a_Typographer_Step-by-Step_Career_Guide.html
- <https://www.jobmonkey.com/unique-jobs3/font-designer/>



23

Music therapy in India

Pravin R. Alshi,
Khamgaon dist. Buldana

Abstract

This paper discusses about the integration of traditional Indian healing systems like Nadopasan, Ayurveda, Yoga, Raga Chikitsa and Nada Yoga into modern music therapy as a non medical modifier and protector of the impacts of disease and its treatment in clinical settings and the modified approaches and procedures that one can practice with reference to Indian context.

Music is one of the few activities that involve using the whole brain. It is intrinsic to all cultures and can have surprising benefits not only for learning language, improving memory and focusing attention, but also for physical coordination and development. It is also effective therapy for pain, reducing blood pressure, medicine for the heart, stroke, alzheimer, autism, speeds post-stroke recovery, chronic headaches & migraine remedy. Music boosts immunity, enhances intelligence, learning and IQ. Music improves concentration, athletic performance, body movement and coordination, productivity, fatigue fighter, mood and decreases depression. Relaxing music induces sleep and reduces stress and aids relaxation. Listening to music helps control negative aspects of our personalities like worry, bias and anger. Of course, music can be distracting if it's too loud or too jarring, or if it competes for our attention with what we're trying to do. But for the most part, exposure to many kinds of music has beneficial effects.

As music therapy in India is nascent, there is a need at this stage to make use of the

Performing Arts and Profession Opportunities



Karmaveer
Bhausaheb Hiray

Mahatma Gandhi Vidyamandir's
Smt. Pushpatai Hiray Arts, Science & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Malegaon Camp, Dist. Nashik
(Reaccredited by NAAC at 'B' Level)



An Interdisciplinary National Conference

On

"Performing Arts and Profession Opportunities"

24th - 25th February 2019.

Organized by
Department of Music,

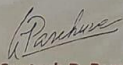
Sponsored by
Savitribai Phule Pune University, Pune




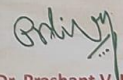
CERTIFICATE



This is to certify that Dr./Smt./Smt. Pallavi Meshram of Bharati Vidyapeeth's
College of Fine Arts, Pune has actively participated in this conference with
his / her research paper/ presentation on Profession Opportunities in Applied Art - Typography


Dr. Santosh D. Parchure
Coordinator
Associate Professor & Head,
Department of Music


Dr. Sau. Ujjwala S. Deore
Convener & Principal
Smt. Pushpatai Hiray Arts, Science &
Commerce Mahila Mahavidyalaya.


Dr. Prashant V. Hiray
Chairman of the Conference
General Secretary
Mahatma Gandhi Vidyamandir, Nashik



PROCEEDING

INTERNATIONAL SEMINAR on

"Relevance of Performing and Visual Arts in Contemporary Society": A Perspective

(5th & 6th January, 2019)

ISBN : 978-81-939778-0-4

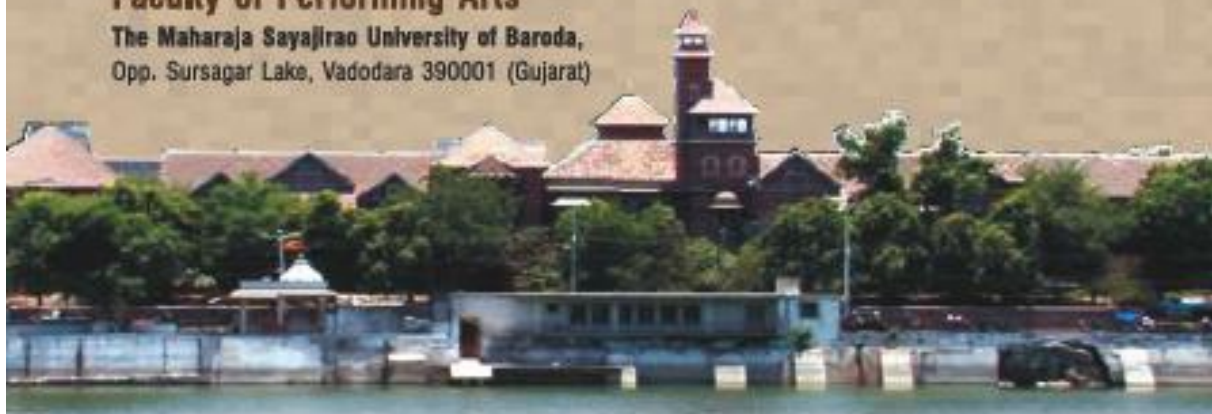
Organized by :

DEPARTMENT OF DANCE

(In association with University Grants Commission)

Faculty of Performing Arts

**The Maharaja Sayajirao University of Baroda,
Opp. Sursagar Lake, Vadodara 390001 (Gujarat)**



ISBN : 978-81-939778-0-4

Seminar Proceeding:

International Seminar on

"Relevance of Performing and

Visual Arts in Contemporary Society": A Perspective

ALL RIGHTS RESERVED

No part of this Book / DVD may be reproduced, stored in retrieval system or transmitted in any of the form by any means, electronic, recording, mechanical, photocopying or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Copyright Reserved by the Authors

Publication, Distribution and Promotion rights reserved by the Publisher.

DISCLAIMER

The Author/s of various papers included in this Seminar Proceeding has/have assured for its Uniqueness and Truthfulness of their Research work/Technical Paper. If any Plagiarism is found, Authors shall be responsible for their presentation and publication. Department of Dance, Faculty of Performing Arts and its Members are not at all responsible in this regard.

Edition : Jan. 2019

Published by :

Department of Dance

Faculty of Performing Arts,

The Maharaja Sayajirao University of Baroda,

Opp. Sursagar Lake, Vadodara 390001.

Gujarat. India.

Email : seminarandancefpa@gmail.com

Edited by :

DR. JAGDISH GANGANI

DR. SMRUTI VAGHELA

DR. AMI PANDYA

Design & Printed by :

INOVATIQ

Vadodara 390001

Gujarat, India

Email : inovatiq2017@gmail.com

M. : +91 98245 45523



INDEX

Name of the Participant	Title of the Research Paper	Page No.
001 Dr. Bhuvaneshwari	Challenges and hurdles in the fields of arts and impact of multi-media	15
002 R. Purnima	Towards capacity of building: some reflections on the role of educational theatre	23
003 Himaja B.	Changes in traditional and conventional practices versus experiments and performances	31
004 Vasumathi Varadachari	Role of arts in development of society	37
005 Shivakshi Kotaria	Spirituality in arts	40
006 Durgesh Gangani	Relevance in performing arts in contemporary society	43
007 Sunil Sunkari	Analysis and practical application in Kathak of the descriptive (Lakshana) dohas of prevalent text, composed by Mridangacharya Papadita	46
008 Dr. Mrs. Putanjali Mungar Puri	Kathak in Diaspora (Mauritius)	54
009 Ms. Sunita Meghani	The journey of arts after independence	57
010 Dr. Sanjesh Subramanya	Vishnubhakti in Indian theatre tradition: with a special reference to Dashavathara arts	59
011 Sruthi Nambiar	Art in education	67
012 Devanshi Sempare	The journey of dance after independence till date	69
013 Sonal Nimbiar	Ontology of dance movements	71
014 Chetan Harshada Hemant	Role of arts in development of society	75
015 Sapana Shah	Spirituality in arts	78
016 Aywaria Warier	The dancing body in cinematic space-making of Mohiniattam dance field	82
017 Dhvani E. Khatri	Interrelationship of arts and its importance in society	90
018 Aarti Pagar	Spirituality in arts	92
019 Disha Reepaagb Modi	Cultural harmony through performing arts: unity in diversity in respect to Hasta mudras	97
020 Chintan K Patel	Relevance of performing and visual arts in contemporary society	100
021 Yruthika Datta	Pilates - a natural choice of Bharatanatyam dancer	104
022 Pooja Salia	Pandit Pratim Boro	108
023 Jayshree Chowdhary	Sattriya dance : Rituals spirituality and performers	108
024 Nilesh Parikh	Art Therapy	116
025 Dr. Pothumuri Lakshmi Devi	The interrelationship between literature and other kinds of art	120
026 Ms. S. Roopa	The role of music in dance and songs and music its importance to a dance performer	122
027 Nippan Das	Art in education	130
028 Chelvy F. Pamar	Rich heritage folk dance/performance in Banka valley, Assam - A study on Dimaas dance	141
029 Smt. Channaya Gurusathya	Challenges and hurdles in the field of arts	148
030 Ms. Payal	Art as therapy - dance	150
031 Hetal Amit Shah	Art in spirituality : Shri M. Sankaradevi's endeavour and contributions	155
032 Ramya C.R.	Treatises and ancient texts - The stanchion of Indian Classical Dance in today's world of technology and creativity	157
033 Darshini B.T.	Spirituality in dance	161
034 Malvika Bhowmik	A journey of artistic step	164
035 Dr. Sheetal Dani	Role of arts in the development of society	170
036 Dr. Ratnasree	Spirituality and arts	172
037 Dr. Anil Pandya	Art in education	176
038 Dr. Pooja Datta	Temple as a medium of interrelationship between dance and sculpture	182
039 Jitisha Raja Upadhyay	Dance as A Therapy	185
040 Ms. Shweta Desai	Spirituality and Arts	188
041 Dr. Sheetal Sheth	The Arts: The relationship	191
042 Dr. Ashok K. Vaidh	Yoga - A boon for dancers	199
043 Khandekar Nishi Nandini	Spirituality and Arts	203
044 डॉ. सुजि चव्हाण	गुरु और भाव्यात्मिकता	206
045 प्रियम्बा सिनारी	सहित बरतानो में संघीत की उपयोगिता	209
046 राश्वी नाह	भाव्यात्मिकता और कला	213



सत्यं शिवं सुन्दरम्

Name of the Participant	Title of the Research Paper	Page No.
163 Ms. Leeza	Importance of Arts in social and cultural Perspective	693
164 Mr. Shubhankar Chakraborty	Reading beyond the Image of religious conflation	697
165 Mr. Dipjit Paul	Relationship of Technology and Art	711
166 Ms. Pooja Panchal	Eye & I	714
167 Dr. Anu Ukande	Importance of Arts in Social and Cultural Perspective - with special reference to Pithora Painting of Madhya Pradesh	717
168 Mr. Sunil Darji	Journey of Indian printmaking and expanding trends after the Independence	721
169 Mr. Antony Joseph Nangalimal	The Murals that No more- A Historiographical Perception of Lost Mural of Kanjoor	726
170 Ms. Aditi Aggarwal	Mind and Mobility: A dialogue, and everything in between	741
171 Ms. Savita	IMPACT OF MUSIC ON SOCIETY WITH SPECIAL REFERENCE OF FINE ARTS	746
172 Mr. Kashyap Parikh	Trends and Tradition in Modern and Contemporary Indian Art-Post Independence Journey	749
173 Ms. Keya Chanda Chakraborty	Scopes and Relevance of performing arts and visual arts in our society	753
174 Dr. Raj Kumar Mazinder	CONTEMPORARY PERFORMANCE ART GENRE IN ASSAM: AN OVERVIEW	756
175 Prof. Dr. Pallavi Meshram	Creative experiments and changing profile of art	778
176 Dr. Dulari Mankad	Inter relationship of Arts and its importance in society	784
177 Mr. Prafullakumar N. Gohel	Creative Experiments and Impact of Public Art in Indian Society today	786
178 अमनीत इहिया	भारतीय कला में टेराकोटा का महत्व	793
सुनील कुमार		
179 सीमारानी बालिया	भारतीय प्रदर्शन करने की कला और दृश्य कला में अनुसंधान का क्षेत्र	802
180 मिस मंजू कुमारी	समाज के विकास में कला की भूमिका	805
181 अनीता कुमारी	फंतासी कला का सृजनतात्मक स्वयं	807
182 Shri Miltha Jala	अभिज्ञान साकुंतल में कालियास के प्रकृति - प्रेम पर आधारित राजा रवि वर्मा के चित्र : वर्तमान परिग्रह	809
183 डॉ. सुनील कुलशाय	स्वतंत्र भारत के प्रतिभावादी समूह के कलाकार : के. एच. आर.	813
184 सुखवीर कौर	भारतीय सलिलकलाओं का आध्यात्मिक स्वयं	816
185 डॉ. राखी सिद्धान्त सत्तार	कला और जीवन : एक चिकित्सक अभ्यास	818
186 श्वेता मोर्षा	कला और समाज का आपसी सामंजस्य	821
187 विद्या जायसवाल	विभिन्न लोक चित्र शैली, संस्कृति एवं समाज	823

INTERNATIONAL SEMINAR
ON

**“Relevance of Performing and Visual Arts
in Contemporary Society”: A Perspective**

05-06 January 2019

Organised by

Department of Dance

(In association with University Grant Commission)

Faculty of Performing Arts

The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Gujrat

Sub topic

Creative experiments and changing profile of art

Title

**Versatile use of ‘Warli - Tribal Painting Forms’ in
contemporary communication design**

PRESENTED BY

Prof. DR. PALLAVI MESHAM

Associate Professor, Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune

Ph. No.: 9860590079 e-mail : pallavimesham0203@gmail.com

**Sub topic : Creative experiments and changing profile of
art Title**

**Versatile use of 'Warli - Tribal Painting Forms' in
contemporary communication design**

Abstract

Ancient Indian folk painting and art styles have been passed down from generation to generation, and are still experienced in different parts of the country. Passed down from one generation to another, Indian folk art is still alive in many parts of the country. Being culturally diverse and distinct, a variety of art forms have evolved over the years; some untouched by modernisation, some adapting to new trends. The earliest known art form in India is tribal art. While each tribal art form has its own history and influences, there is one that by good value of its inbuilt simplicity, commands attention – 'the unique art of the Warli tribe from Western India'. Despite the challenges of maintaining traditions in our temporary and fast-paced world, the Warli paintings are a reminder of the rich tribal culture that continues to flourish in our country. This paper talks about Warli tribal painting form which have evolved and is still practiced in various contemporary communication designs.

Key Words : Warli, Folk and Tribal Painting, Advertising and communication design

Introduction

The tradition of painting has been carried on in the Indian subcontinent since the ancient times. The Indian folk paintings, their styles and patterns are as diverse as the Indian nation itself. Folk paintings are pictorial expressions of village painters which are marked by the subjects chosen from the epics like Ramayana and Mahabharata, Bhagvata Purana as well as daily village life, birds and animals and natural objects like sun, moon, plants and trees.



Gond



Phad



Pichwai



Kalighat



Santhal tribe

Various Indian folk and Tribe paintings

Phad paintings, Madhubani paintings, Patachitra, Gond paintings, Kalamkari, Pichwai paintings, Kalighat paintings etc. are some of the famous folk and tribe art paintings in the country. 'Warli' is one of the beautiful tribal art of Maharashtra that has developed over the years.

Warli painting



Traditional Warli Paintings

Warli art is a beautiful tribal art of Maharashtra, traditionally created by the tribal women. Tribals are the Warli and Malkhar koli tribes found on the northern outskirts of Mumbai, in Western India. This art was first explored in the early 70s & from then it was named as "Warli art". Tribal people express themselves in vivid styles through paintings which they execute on the walls of their house. The most important aspect of the painting is that it does not depict mythological characters or images of deities, but depict social life. Pictures of human beings and animals, along with scenes from daily activities like hunting, dancing, sowing and harvesting are created in a loose rhythmic pattern. Warli paintings are painted white on mud walls.

The growing popularity and commercialization of the Warli painting has increasingly becoming integrated with the mainstream. Today Warli art form is used in various advertising and communication designs. Here are some examples...

'Make in India' - The Government of Maharashtra and MIDC have launched an integrated campaign promoting Maharashtra, the State playing host to the ongoing 'Make in India' week, as an investment destination. The campaign has been conceptualised by Rediffusion Y&R. The brief was to the welcome the world to the 'Make in India' week and also promote Maharashtra as an investment destination for global investors. To represent the Maharashtra & its culture the famous Warli tribal art forms have used to illustrate the visual part of the ads. The Diya or the Warli Art creation the idea was to stay true to 'Make in India' and 'Magnetic Maharashtra'. The Press and Outdoors design for Magnetic Maharashtra has been conceptualized keeping in mind a very popular art form "The Warli Art" - a uniquely Maharashtra concept. This thought has been extended to the TVCs also.



'Make in India' series of Press advertisements

“Come Home on Deepawali” - Celebrating the cultural prowess of the country, Coca-Cola India is ringing in the festive season by launching its new integrated communication initiative for brand Coca-Cola- “Come Home on Deepawali” campaign. The campaign celebrates the 400 year old ancient Warli art form and is a tribute to the spirit of today’s youth and a recognition of the distinct lifestyle of the Warli tribe of Western India. This fully integrated communication initiative also has a strong digital focus and offers participants an opportunity to win a free trip back home to any part of the country. The campaign is expected to further popularise and encourage this unique Indian art form.

Some important points of the projects :

- The campaign is a tribute to the youth of today. It captures their emotions and their desire to remain close to their roots as they step out in search of new opportunities.
- Creative use of Warli characters in the campaign created by Maharashtra based Warli artists - amplify the message.
- Conceptualized by Prasoon Joshi, Ashish Chakravarty, Tirtha Ghosh and Nakul Sharma from McCann Erickson and directed by Dibakar Banerjee of Freshwater Films.

For the media unveil, they hosted a workshop for a 100 school students, and created a bottle-installation! A ten foot high terracotta bottle was crafted by Om Prakash Galav, in the contours specified by Coca-Cola. The bottle was hand painted in Warli style by a 100 school and college students, mentored and guided by Ganpath, a tribal artist from Dahanu (Maharashtra). This installation was open to the public and press and was the official media unveil for the ad campaign.



Coca-Cola Wari-Diwali Project



Coca-Cola Wari-Diwali Project Website

Jivya Soma Mashe (born 1934) is an artist of the Maharashtra state in India, who contributed to popularised the Warli tribal art form. Who is credited for bringing the art on the international platform. Today the beautiful tribal art is found to be replicated on a variety of media. The two-dimensional paintings are now found on cloth murals, canvases, pottery and decorative handicraft items. Widespread commercialization has found its application on everyday items from daily tees, mugs, coasters, and bags to even phone cases!



Few references of application of 'Warli' art forms on everyday items

Conclusion

Today, Warli art has come along a long way to be filtered into present fashion and design creations. Once a simple painting technique of an Indian tribe, the Warli paintings have an international exposure by asset of talented artists. It is indeed heartwarming to see that an ancient art style which is also our national heritage, continuing to flourish in modern times. This would be actually the right treatment for the likes of Warli art, to be preserved and continued in present times while exploring the opportunities for its diverse adaptations.

Reference

- <https://www.campaignindia.in/video/magneto-maharashtra-invites-investors-to-make-in-india/Q24268>
- https://www.google.com/search?biw=1366&bih=667&btn=ch&sa=1&ei=5rQYXMTMc38GQpYp34Cw&q=warli+art+pro+line&loq=warli+art+pro+line&gs_l=img.3...154834.156787..157563...0.0.0.203.1418.0?1.....1...1...gwa-wiz-img.....QJQ34.XQA10JQH8Ho#imgdl=HuaPzq3eApc94M&imgpr=ipEh8upMehH8M
- https://www.business-standard.com/article/press-releases/coca-cola-india-celebrates-ancient-warli-folk-art-form-launches-110101200123_1.html



FACULTY OF PERFORMING ARTS

THE MAHARAJA SAYAJIRAO UNIVERSITY OF BARODA
VADODARA- 390001.

Certificate

This is to certify that

PROF. PALLAVI MESHRAM

has **attended / presented** a research paper entitled
VERSATILE USE OF 'WARLI- TRIBAL PAINTING FORMS' IN CONTEMPORARY
COMMUNICATION DESIGN

in the **UGC International Seminar on**

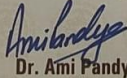
" Relevance of Performing and Visual Arts in Contemporary Society " : A Perspective

Organized by The Department of Dance,

Faculty of Performing Arts, The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara.

on 5th & 6th January 2019, at Faculty of Performing Arts

The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara -390001



Dr. Ami Pandya

Co Co-ordinator
International Seminar



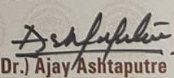
Dr. Smruti Vaghela

Co-ordinator
International Seminar



Dr. Jagdish Gangani

Director
International Seminar



Prof. (Dr.) Ajay Ashtaputre

Patron - International Seminar
Dean - Faculty of Performing Arts

15th INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
१५वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशास्त्रीय परिषद

भाग दोन



'Contribution of Shahu Maharaj, Mahatma Phule
and Dr. Babasaheb Ambedkar at
National and International Levels'

'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान'

संपादक

डॉ. स्नेहल तावरे

डॉ. शोभा इंगवले

अनुक्रमणिका

संपादकीय -

डॉ. स्नेहल तावरे / ९

डॉ. शोभा इंगवले

- १) फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या योगदानाची वैश्विक प्रस्तुतता आणि स्थानिक भान डॉ. जीनत खान / ११
- २) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य डॉ. महादेव वालुंज / १५
- ३) महात्मा जोतीराव फुले यांचे जागतिक स्तरावरील योगदान डॉ. अतुल चौर / १९
- ४) महात्मा फुले यांचे जागतिक स्तरावरील योगदान डॉ. नीलेश आढाव / २३
- ५) महात्मा फुले यांचे साहित्य व सामाजिक कार्याचे योगदान डॉ. द. के. गंधारे / २७
- ६) शोषणविरोधी लढ्याचे प्रणेते महात्मा फुले डॉ. विठ्ठल जंबाले / ३१
- ७) महात्मा जोतिबा फुले यांचे शैक्षणिक योगदान डॉ. माधव बसवंते / ३५
- ८) पुरोगामी विचारांचे प्रणेते : महात्मा फुले डॉ. रमेश पोळ / ३९
- ९) आजच्या काळात महात्मा फुले यांच्या विचारांचे महत्त्व डॉ. सोमनाथ दडस / ४३
- १०) मानवी समतेचे पुरस्कर्ते : महात्मा फुले डॉ. हिरालाल मेश्राम / ४७
- ११) महात्मा जोतीराव फुले यांची काव्यरचना डॉ. जया कदम / ५०
- १२) महात्मा जोतीराव फुले यांचे स्त्रियांसाठीचे योगदान डॉ. कविता मुरुमकर / ५४
- १३) महात्मा फुले यांचे योगदान डॉ. स्मिता खोपडे / ५८
- १४) जागतिक स्तरावर महात्मा फुले यांचे योगदान डॉ. विजय काळे / ६२
- १५) महात्मा जोतिबा फुले यांचा स्त्री स्वातंत्र्यविषयक दृष्टिकोन डॉ. उत्तम मानवते / ६६
- १६) महात्मा जोतीराव फुले यांचे योगदान डॉ. राजाराम गावडे / ७०
- १७) समाज सुधारक महात्मा जोतिबा फुले यांचे सामाजिक कार्य डॉ. प्रभाकर घोडके / ७३
- १८) महात्मा फुले यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान डॉ. महालक्ष्मी मोराळे / ७७
- १९) सामाजिक समतेच्या क्रांतीचे जनक : महात्मा फुले डॉ. आशा मुंडे / ८१

- २०) महात्मा फुले यांचा 'स्त्री' शिक्षण
विषयक दृष्टिकोन डॉ. केतकी भोसले / ८५
- २१) महात्मा फुले, शाहू महाराज आणि
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे
कृषि-औद्योगिक क्षेत्रातील योगदान डॉ. सदाशिव पाटील / ८९
- २२) आधुनिक कालखंडातील
युगपुरुष महात्मा फुले डॉ. रावसाहेब ननावरे / ९३
- २३) फुले - आंबेडकर विचारधारा : काळाची गरज डॉ. अशोक शिंदे / ९७
- २४) कृतिशील सुधारक आणि विचारवंत :
जोतीराव फुले डॉ. धनंजय लोखंडे / १०१
- २५) आदर्श जीवनाचा वस्तुपाठ :
सार्वजनिक सत्यधर्म डॉ. रेश्मा दिवेकर / १०५
- २६) समाज सुधारणा व पुनर्रचना
करण्यात महात्मा जोतिबा फुले
आणि बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याची समांतरता डॉ. पल्लवी मेश्राम / १०९
- २७) महात्मा फुले यांच्या साहित्यवाचनाचा
बी.एड. विद्यार्थिनी - शिक्षिकांवरील परिणाम : एक अभ्यास डॉ. उषा मोरे / ११३
- २८) महात्मा जोतीराव फुले यांचे 'तृतीयरत्न'
नाटकातील सामाजिक स्थिती व आजची
सामाजिक स्थिती : एक अभ्यास डॉ. सुरेखा भाग्यवंत / ११६
- २९) महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार डॉ. पल्लवी भावसार / १२१
- ३०) जागतिक स्तरावर महात्मा फुले
यांची शैक्षणिक क्रांती डॉ. उज्ज्वला हातागळे / १२५
- ३१) जागतिक स्तरावरील महात्मा फुले
यांचे योगदान प्रा. संदीप उल्हाळकर / १२९
- ३२) समाज परिवर्तनात महात्मा फुले
यांच्या साहित्याचे योगदान प्रा. ए. बी. भावसार / १३३
- ३३) सामाजिक सुधारणेचे जनक महात्मा फुले प्रा. टी. आर. बोराडे / १३७
- ३४) महात्मा फुले यांचे सामाजिक
कार्य व समाजपरिवर्तन प्रा. प्रशांत जाधव / १४०
- ३५) महात्मा जोतिबा फुले यांचे
शिक्षण क्षेत्रातील योगदान प्रा. कुंदा कवडे / १४४
- ३६) जागतिक स्तरावरील
महात्मा जोतीराव फुले यांचे योगदान प्रा. विजया सुकाळे / १४८
- ३७) युगप्रवर्तक महात्मा जोतिबा फुले प्रा. माया धुप्पड / १५२

समाज सुधारणा व पुनर्रचना करण्यात महात्मा जोतिबा फुले आणि बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याची समांतरता

डॉ. पल्लवी शैलेश मेश्राम

भ्रमणभाष : १८६०५९००७९

प्रस्तावना

भारतीय समाजाची पुनर्रचना व्हावी यासाठी १९ व्या शतकात अनेक महापुरुषांनी कार्य केले. त्यामध्ये महात्मा जोतीराव फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव अग्रभागी येते. या देशातील सर्वसामान्यांना, वंचिताना न्याय मिळावा म्हणून यांनी अहोरात्र कष्ट उपसले; भारतीय समाजात जातिपातीच्या भेदभावामुळे पसरलेल्या दुराचाराला संपवण्यात आपली मोलाची भूमिका बजावली. जातिपातीच्या भेदभावाने भारतीय समाजाला संपूर्णतः विस्कळित आणि अपंग बनविले होते त्याला पाहता महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलितांच्या हक्काची लढाई लढली आणि देशातील सामाजिक स्थितीत बऱ्याच प्रमाणात बदल केला. ह्या दोघांची कार्ये बघता त्यात बऱ्याच अंशी समांतरता आढळते. त्यांनी स्त्रियांसाठी केलेले कार्य असो किंवा दलितांसाठी केलेल्या चळवळी असो या सर्व कार्यांमध्ये बराचसा सारखेपणा दिसून येतो. हा पेपर महात्मा ज्योतीराव फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ह्या दोघांच्या समाजकार्याच्या सामंतीतेवर प्रकाश टाकतो.

महात्मा जोतिबा फुले

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या त्रयीवर नितांत भरवसा ठेवणारे आणि सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठविणारे म. फुले हे महापुरुष होते. त्यांना महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्युथर म्हणून ओळखले जाते. ते मानवतावादी विचाराचे होते. प्रथम खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देऊन नंतर वरच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण द्यावे 'आधी कळस मग पाया' असे न होता, 'आधी पाया मग कळस' अशा पद्धतीने शिक्षणप्रणाली असण्यावर महात्मा फुलेंचा आग्रह होता. 'प्रथम उपेक्षितांना शिक्षण नंतर अपेक्षितांना शिक्षण' हे सूत्र अंमलात आणावे, यावर भर देण्यात आला.

समानतेची घोषणा करणारा लोकनेता म्हणून महात्मा जोतीराव फुले यांच्या कडे पाहिले जाते. सामान्य जनतेच्या दुःखाला वाचा फोडण्याचे कार्य म. फुले यांनी केले आहे. त्याच बरोबर इथल्या समाजव्यवस्थेने स्त्रियांनाही गुलाम बनविले होते. तिने फक्त चूल आणि मूल एवढेच पाहावे हीच भूमिका स्त्रियांबाबत घेतली गेली होती; पण जोतीराव फुल्यांनी अशा समाजव्यवस्थेवर हल्ला चढवला आणि पुण्यात

समाज सुधारणा व पुनर्रचना..... कार्याची समांतरता १०९

स्त्रियांसाठी शाळा सुरू करून एक नवीन क्रांतीचे पाऊल उचलून स्त्रियांना सक्षम बनविण्याचे कार्य केले. स्त्रियांच्या विविध प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे कार्यही केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीमुक्तीचे पक्के समर्थक होते. त्यांच्यावर तथागत गौतम बुद्धांच्या शिकवणुकीचा आणि महात्मा जोतिबा फुलेंच्या कार्याचा प्रभाव होता. ते स्त्रीशिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. यांनी सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गाच्या निराशेला दूर केले आणि त्यांना समानतेचा अधिकार मिळवून दिला. आंबेडकरांनी सतत जातिपातीच्या भेदभावाला संपवण्याकरता कठोर परिश्रम केले.

देशात आणि विदेशात जाऊन सन्मानाच्या पदव्या मोठ्या कष्टाने व जिद्दीने आणि आत्मविश्वासाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संपादन करून मिळालेल्या ज्ञानाचा उपयोग देशासाठी व समाजासाठी केला. गुलामगिरीत जीवन जगणाऱ्या अस्पृश्य बांधवांना त्यामधून बाहेर काढण्यासाठी प्रयत्न केले. अनेक लढे व चळवळी करण्यास सुरुवात केली, त्यांना न्याय आणि हक्काची जाणीव करून दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' असे क्रांतिकारी तत्त्वज्ञान मांडले. परिणामी दलित शिकू लागले. संघटित होऊ लागले.

अशा या दोन्ही समाजसुधारकांच्या कार्याचे अवलोकन करताना असे लक्षात येते की दोघांचीही समाजाबद्दलची आस्था, ती सुधारण्यामागची तळमळ, त्यासाठी केलेली धडपड ह्या सगळ्यामध्ये बरेचसे साम्य आढळते. त्यांचे समाजकार्य एकमेकांना कसे समांतर जाते त्याचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे...

महात्मा जोतिबा फुले यांचे

संस्थात्मक /संघटनात्मक योगदान

- १८५५ - प्रौढांसाठी रात्र शाळा
- १८६३ - बालहत्या प्रतिबंधक गृह
- १८७७ - दुष्काळपीडित विद्यार्थ्यांसाठी धनकवडी येथे कॅम्प
- १० सप्टेंबर १८५३ - महार, मांग इ. लोकांस विद्या शिकवणारी संस्था
- २४ सप्टेंबर १८७३ - सत्यशोधक समाजाची स्थापना
- व्हिक्टोरिया अनाथ आश्रमाची स्थापना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

यांचे संस्थात्मक /संघटनात्मक योगदान

- बहिष्कृत हितकारिणी सभा
- समता सैनिक दल
- स्वतंत्र मजूर पक्ष
- डिप्रेसड क्लासेस एज्युकेशन सोसायटी
- शेड्युल्ड कास्ट्स फेडरेशन
- पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी
- द बांबे शेड्युल्ड कास्ट्स इम्प्रुव्हमेंट ट्रस्ट
- भारतीय बौद्ध महासभा
- रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया

‘जागतिक स्तरावर महात्मा फुले.... यांचे योगदान’ ११०

महात्मा जोतिबा फुले यांचे

स्त्रियांसाठी कार्य

• ग्रामीण भागातील मुलामुलींचे शिक्षण

- स्त्रियांसाठी तसेच मागासलेल्या अनाथांच्या शिक्षणासाठी सुविधा
- ३ ऑगस्ट १८४८ - पुणे येथे भिडे वाड्यात मुलींची पहिली शाळा
- ४ मार्च १८५१ - पुणे येथे बुधवार पेठेत मुलींची दुसरी शाळा
- रास्ता पेठेत मुलींची तिसरी शाळा.
- १८५२ - अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा सुरू केली.
- रूद्र, अतिशूद्र व स्त्रियांना गुलाम करणाऱ्या धर्म व्यवस्थेविरुद्ध बेडरपणे जोतिबा फुल्यांची झुंज.
- अनिष्ट रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धेच्या विळख्यातून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी त्यांनी धारधार लेखणी चालविली.
- अंधश्रद्धा निमूलनासाठी केलेले प्रयत्न.
- बालविवाह आणि विधवा विवाह बंदी.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

यांचे स्त्रियांसाठी कार्य

- बाबासाहेबांनी १९४७ मध्ये कायदे मंत्री असताना हिंदू संहिता विधेयक अर्थात हिंदू कोड बिलाचा प्रस्ताव लोकसभेत मांडला.
- अखिल भारतीय अस्पृश्य महिला परिषद, नागपूर, १९४२.
- खाण कामगार स्त्रीला प्रसूती भत्ता, पुरुषांइतकीच मजुरी.
- बहुपत्नित्वाच्या प्रथेला पायबंद.
- मजूर व कष्टकरी स्त्रियांसाठी २१ दिवसांची किचकोळ रजा
- एका महिन्याची हक्काची रजा.
- दुखापत झाल्यास नुकसान भरपाई
- २० वर्षांची सेवा झाल्यावर निवृत्तिवेतनाची तरतूद.
- लग्नसंबंधातली स्त्री-पुरुष समानता.
- स्त्रियांना काडीमोड घेण्याचा अधिकार.
- वारसाहक्काचे लाभ स्त्रियांनाही देण्याची तरतूद
- औरंगाबादला त्यांनी मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली येथे मुलींनाही प्रवेश दिला.

आढावा

शिक्षण हे समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी दिले जावे. स्त्रियांचा खरा धर्म त्यांना शिक्षण देणे होय. स्त्रियांच्या मानसिकतेसाठी व सक्षम स्त्री घडवण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. हे ओळखून म. फुले यांनी स्त्री-शिक्षण मोहिमेस सुरुवात केली. तसेच

समाज सुधारणा व पुनर्रचना..... कार्याची समांतरता १११

म. फुले प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत असावे या विचारांचा पुरस्कार करणारे प्रथम भारतीय नागरिक होते.

तर बाबासाहेबांच्या मते सामाजिक न्यायाचा लढा यशस्वी होण्यासाठी हिंदू समाजाच्या वैयक्तिक कायद्यामध्ये जाती व्यवस्था आणि पुरुषप्रधानता यांना नकार देऊन समान वैयक्तिक संबंधांची पायाभरणी करणे आवश्यक होते. त्यासाठी हिंदू संहितेमध्ये सुधारणा करण्याची गरज आहे, असे त्यांचे मत होते. ज्या मतदानाच्या अधिकारासाठी युरोपमधल्या स्त्रियांना संघर्ष करावा लागला तो अधिकार भारतीय स्त्रियांना न मागताच बाबासाहेबांनी दिला. त्यांनी कुटुंबाचे योग्य नियोजन स्त्रियांशीच निगडित असल्याची स्पष्ट भूमिका घेतलेली दिसते.

समारोप

महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या दोनही थोर शिक्षणतज्ज्ञ, विचारवंत, समाजसुधारकच्या समाज कार्यावर एकंदर नजर टाकली असता त्यांची वाटचाल किती समांतर जाते याचा प्रत्यय येतो. या दोघांनीही जीवन शिक्षणाची धुरा सांभाळली आहे आणि सर्वांना जगण्याची एक दशा आणि दिशा देण्याची महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली आहे. या दोघांचे शिक्षणाविषयीचे विचार निश्चितच येणाऱ्या भविष्यकालीन समस्यांचे निराकरण व उत्तम जीवन जगण्यासाठी दिशादर्शक ठरतात. या महापुरुषांचे सामाजिक समतेचा संदेश देणारे आणि शिक्षणाचा उपयोग करून सर्वांना खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य मिळवून देणारे विचार आपल्याला कायमच प्रेरित व प्रोत्साहित करीत असतात. ज्यांचा वैचारिक वारसा घेउन अगदी कणखरपणे आपली वाटचाल करणाऱ्या महाराष्ट्राचा त्यांच्या त्या अफाट कर्तृत्वास कोटी कोटी प्रणाम आणि महाराष्ट्रातील तरुण पिढीकडून त्यांचा वसा पुढे चालवला जावा ही अपेक्षा !

संदर्भ सूची

- <http://ganesh-suryavanshi.blogspot.com/2012/08/dr-babasaheb-ambedkar.html>
- <https://maharashtratimes.indiatimes.com/editorial/article/dr-babasaheb-ambedkar-article/articleshow/51800234.cms>
- <https://www.loksatta.com/mumbai-news/mahatma-jyotiba-phule-1658126/>
- <https://www.majhimarathi.com/dr-babasaheb-ambedkar-information-in-marathi/>
- <https://www.mpseworld.com/maharashtratil-samaj-sudharak-jyotiba-phule/>



15th

International Interdisciplinary Conference

Theme:

**'Contribution of Shahu Maharaj, Mahatma Phule
and Dr. Babasaheb Ambedkar at
National and International Levels'**

Organized by



**Akhil Bharatiya Maratha Shikshan Parishad's
Shri Shahu Mandir Mahavidyalaya
Parvati, Pune, India**

and



**Snehavardhan Research Institute
Pune, India**

Certificate of Participation

This is to certify that **डॉ. पल्लवी शैलेश मेथ्राम** has participated
and presented the Research Paper on

'समाज सुधारणा व पुनर्रचना करण्यात महात्मा जोतिबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याची समांतरता'

in the International Interdisciplinary Conference on
Thursday, 7th February, 2019 at Pune.

Hon. Mrs. Pramila Gaikwad
General Secretary
Akhil Bharatiya Maratha Shikshan Parishad
Pune

Dr. Shobha Ingawale
Principal and H.O.D. Department of Marathi
Shri Shahu Mandir Mahavidyalaya
Parvati, Pune

Dr. Snehal Tawre
President
Snehavardhan Research Institute
Pune

16th

International Interdisciplinary Conference, Pune

**‘Contribution of Literati, Social
Reformers, Researchers and Scientists
at
National & International Levels’**

Volume - 1



Editors :

Dr. Snehal Tawre

Dr. Manjusha Dhumal

Dr. Shilpagauri Ganpule

16th
International Interdisciplinary Conference, Pune
**Contribution of Literati, Social
Reformers, Reserchers and Scientists
at
National & International Levels**

Volume - 1

Editors

Dr. Snehal Tawre

Dr. Manjusha Dhumal

Dr. Shilpagauri Ganpule


**Snehavardhan Publishing House
Pune**

- ❧ **Snehavardhan Publishing House : No. 1273**
- ❧ **Contribution of Literati, Social Reformers, Reserchers and Scientists at National & International Levels (Volume 1)**
- ❧ **Publisher and Printer**
 Dr. L. V. Tawre
 Snehavardhan, 863 Sadashiv Peth,
 Behind Mahatma Phule Sabhagruh,
 Pune - 411030. India
 Tel. : (020) 24472549 / 244336961
 Mobil : 9423643131 / 9075081888
 Email : snehaltawre@gmail.com
- ❧ **© S. R. I.**
- ❧ **First Edition : 8th Feb. 2019**
 16th International Interdisciplinary Conference
- ❧ **Cover : Santosh Ghongade**
- ❧ **Type Setting : S. S. Graphics, Pune.**
- ❧ **Printed at : Smita Printers, Pune.**
- ❧ **ISBN 978 - 93 - 87628 - 44 - 1**
- ❧ **No. of Pages : 196**
- ❧

Price : ₹ 250/- \$ 4

19. Remembering the Reformers of Dentistry in India **Dr. Piyusha Kharat /97**
20. Hamid Dalwai - A Muslim Social Reformer **Dr. Manjiri Karekar /102**
21. Homi Jehangir Bhabha : Father of the Indian Nuclear Programme **Dr. Sandesh Bhitre /107**
22. Indian Labour Migration and Its Remedies **Dr Sambhaji Kale /112**
23. Prafulla Chandra Ray : 'Father of Indian Chemistry' **Dr. Madhukar Navgire /117**
24. Contribution of Jangarh Singh Shyam in 'Gond Tribe Art' **Dr. Pallavi Meshram /122**
25. Notion of Liveliness : in Shalespearean Tragedies **Prof. Jyoti Lekule /126**
26. Martin Luther King Jr. : A Voice of Social Reform **Prof. Namrata Alhat /131**
27. Dr. B. R. Ambedkar as a Visionary **Prof. Nitu Chouhan /136**
28. Shashi Deshpande's Contribution in Indian English Literature **Prof. Pranjali Vidyasagar /141**
29. Contribution of Shahu Maharaj in The Field of Education **Prof. Jagan Mudgade /146**
30. Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution towards Women Empowerment **Prof. Sanghmitra Ingale /150**
31. Alexander Von Humboldt's Contribution to Travel and Tourism **Prof. Santosh Shinde /154**
32. Leo Tolstoy : The Most Illustrious Mind from Russia **Prof. Smita Bangal /159**
33. The Democratic Conception in Education - John Dewey **Prof. Sunil Nevkar /164**
34. Sri Sri : A Messenger of Peace **Prof. Vijay Adsure /169**
35. Melvil Dewey : The Father of Library Science **Prof. Mangesh Bhitre /174**
36. Comparative Study of Contribution of Mr. Gareth Kane and Dr. A.N. Sarkar in Green Business and Green Banking **Prof. Shraddha R. Hirwe /179**
37. Thomas Robert Malthus contribution in Geography **Prof. Kakasaheb Lande /184**
38. R.K. Laxman, his artworks and his contribution to Indian Society **Prof. K.S. Gaikwad /189**
Prof. Mugdha Kale /189

R.K. Laxman, his artworks' contribution to Indian Society

Prof. Mugdha Kale

Abstract

Art has always been influential on society in some or other form. Many approaches of art have diversified effects on society at large. Political cartoons have a long lasting effect on minds of masses. An effective, political cartoons can fulfill significant criticizing and controlling function in society. Political cartoons also encourage the process of opinion formation and decision making as well as provide entertaining perspectives on the news. Political cartoons can be funny, witty and still be serious. Their main purpose, though, is not to entertain but to persuade the mass. A good political cartoon makes mass think about current events, but it also tries to influence their opinion toward the cartoonist's point of view. An editorial cartoon, also known as a political cartoon, is a drawing containing a commentary expressing the artist's opinion. They typically combine artistic skill, exaggeration and sarcasm in order to question authority and draw attention to corruption, political violence and other social ills.

R.K. Laxman was one of the few cartoonists who brought the worlds of art and journalism together and reach out to the "everyday" world. He believed persistently that that's a question worth asking. For him, having the right to criticize and exercising that right is as vital to the health of the world's largest democracy as anything. As he has written, "Ceaseless public criticism is the best guarantee that the liberty of the individual as well as of the nation will be preserve." Collectively, his cartoons serve as a satirical diary of the first

six decades of post-colonial India and have greater impact on peoples mind than any other perusable media.

Key words : Art, influence on society, political cartoons, R.K. Laxman

A Nation's Uncrowned Conscience Keeper

'So far as I am concerned, I am not at all aware that there indeed exists a serious side as well to my cartoons drawn in an inspired mood of mischievous abandon.'

- R.K. Laxman.

Rasipuram Krishnaswami Laxman, famously known as R. K. Laxman was an Indian cartoonist, born in 1921 in Mysore, who created the comic strip in 1951 'You Said It', featuring the "Common Man"—a silent observer representing the average Indian. The comic strip recorded the life of the average Indian, represents the hopes, aspirations, troubles and, perhaps, even foibles of the average Indian. His all cartoons enjoyed unusual prominence in The Times of India by appearing daily on the paper's front page. The character is a much beloved one among the Indian masses and has entertained generations of Indians over the past several decades. His cartoons cultivated and entertained readers with looks more than words.

R.K.Laxman once said of his Common Man, "He's been with me throughout my career. I did not find him. He found me... I would say he symbolizes the mute millions of India, or perhaps the whole world, a silent spectator of marching time." With Gandhi glasses, dhoti, checkered jacket and hair that outwardly challenged enormity, the Common Man achieved cult status in India. Two statues and one commemorative postal stamp were created as lasting tributes to the Common Man. More importantly, R.K. Laxman's Common Man was enjoyed for over 50 years by millions of fans.

Still, many of R.K. Laxman's political cartoons did not include The Common Man. These were larger cartoons addressing national and international politics. Though

cartoons were hugely influential, but they never changed political outcomes but that was never the point. Reflecting the conscience of a nation is not an easy task. It persuade readers to introspect. He possessed a keen sense of politics and his cartoon was well received by the readers though not by his editors at first. His cartoons reported political change while at the same time returning mass attention to the fact that not much has changed and why might that be." Modernization plans dreamed up by successive Indian leaders against the reality was favorite punching bags of R. K. Laxman. He was not against development, but he wanted to display how authorities were always failing because they were working at the level of policy and not seeing how policy actually demonstrates itself at the ground level.

India's first Prime Minister, Jawaharlal Nehru, had a plan for a national airline. Whereas in villages, at that time the majority were still struggling with more ancient forms of transportation, like the bullock cart. He reported this gap between what is aspired for and what is actually happening at the ground level.

His cartoons were a snapshot of the most important event of the day. It abridged, without essentially taking any sides, about the burning issue. He would capture it in his brush strokes in a very captivating way and that allowed readers to then steer the greater details of the news in newspaper.

Iconic - R.K. Laxman's art work glimpses

Other Art Works: Though not political had greater and equal influence on peoples mind

Malgudi Days : It is a fictional village featuring in all the novels written by R.K. Narayan. The sketch of the village Malgudi was by his brother R.K.Laxman

Gattu : When RK Laxman had to create a Mascot for Asian Paints, in order to draw inspiration he was smoking. Through the cloud of smoke he saw the image of a little boy with a paint- brush take shape. And 'Gattu' mascot was born.

Conclusion

R.K. Laxman's many of the cartoons made long back still hold true and tell us that he was indeed a visionary, to anticipate today's India. He worked in different extents of art however he is known to the mass as a political cartoonist prominently.

Whether political or in other form of art R.K.Laxman had influenced the masses on Indian society through decades. His wittiness and sharp understanding of situation combined with his unique sense of irony made every cartoon of his hit the mass. He made public relate, introspect, and think on current situation and that certainly made opinion changes at given times.

His art as surely enjoyed as a form of art, for the sake of art, entertained public and yet had a serious notion to it that had ever lasting effect on Indian community. His everlasting art pieces still speaks about irony related to current situations and does not fade out.

Bibliography -

1. <https://www.artworkabode.com/blog/the-might-of-cartoonists-r-k-laxman/>
2. <https://www.scoopwhoop.com/laxman-cartoons-prove-his-genius/#.c1ftc0u6x>
3. <https://www.thefamouspeople.com/profiles/r-k-laxman-5517.php>
4. <https://www.artworkabode.com/blog/the-might-of-cartoonists-r-k-laxman/>
5. <https://www.scoopwhoop.com/laxman-cartoons-prove-his-genius/#.c1ftc0u6x>
6. <https://www.pri.org/stories/2014-12-31/cartoon->

character-chronicles-indias-first-60-years-independence

7. <https://www.thefamouspeople.com/profiles/r-k-laxman-5517.php>
8. <http://www.rklaxman.com/artwork.html>
9. <https://www.pinterest.com/pin/21814379414571977/>
10. www.rklaxman.com

❧

16th

International Interdisciplinary Conference

Theme:

‘Contribution of Literati, Social Reformers, Researchers and Scientists at National and International Levels’



Organized by



**P.D.E.A's Prof. Ramkrishna More Arts,
Commerce and Science College,
Akurdi, Pune, India : Department of English**

and



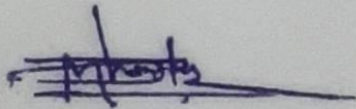
**Snehavardhan Research Institute
Pune, India**

❖ Certificate of Participation ❖

This is to certify that **Prof. Mugdha Kale** has participated
and presented the Research Paper on

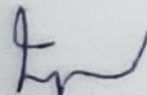
‘ R.K. Laxman, his artworks and his Contribution to Indian Society ’

in the International Interdisciplinary Conference on
Friday - Saturday, 8th - 9th February, 2019 at Pune.



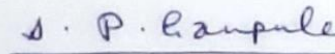
Dr. Manohar Chaskar
Principal

P.D.E.A.'s Prof. Ramkrishna More
Arts, Commerce and Science College,
Akurdi, Pune



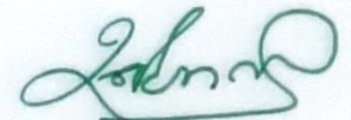
Dr. Manjusha Dhumal
Head of the Department

P.D.E.A.'s Prof. Ramkrishna More
Arts, Commerce and Science College,
Akurdi, Pune



Dr. Shilpagauri Ganpule
Co- Ordinator

P.D.E.A.'s Prof. Ramkrishna More
Arts, Commerce and Science College,
Akurdi, Pune



Dr. Snehal Tawre
President

Snehavardhan Research Institute
Pune

15th INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
१५वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

भाग दोन



'Contribution of Shahu Maharaj, Mahatma Phule
and Dr. Babasaheb Ambedkar at
National and International Levels'

'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान'

संपादक

डॉ. स्नेहल तावरे

डॉ. शोभा इंगवले

पंधरावी
आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे
'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा
फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
यांचे योगदान
भाग दोन

संपादक
डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. शोभा इंगवले

स्नेहवर्धन प्रकाशन
पुणे

- ❧ स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. १२४६
- ❧ 'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान' (भाग दोन)
(समीक्षा - संदर्भ)
- ❧ प्रकाशक आणि मुद्रक :
डॉ. एल. व्ही. तावरे
स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे,
पुणे - ४११०३०.
स्थिरभाष : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४३६९६१
ई-मेल : snehaltawre@gmail.com
- ❧ © S.R.I.
- ❧ प्रथमावृत्ती : ७ फेब्रुवारी २०१९
पंधरावी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे
- ❧ मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे
- ❧ अक्षरजुळणी : एस. एस. ग्राफिक्स, पुणे
- ❧ मुद्रणस्थळ : स्मिता प्रिंटर्स, पुणे
- ❧ ISBN 978-93-87628-42-7
- ❧ पृष्ठसंख्या : २०६
- ❧ मूल्य : ₹ २२०/-
\$ 3

३८) महात्मा जोतिबा फुले यांचे जागतिक स्तरावरील योगदान	प्रा. अजित जाधव / १५६
३९) महात्मा जोतीराव फुले यांचे सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान	प्रा. शिवाजीराव बागल / १६०
४०) महात्मा जोतिबा फुले यांचे जागतिक योगदान	प्रा. शांताराम पोखरकर / १६४
४१) समाजसुधारक युगपुरुष - महात्मा जोतिबा फुले	प्रा. वर्षा जोशी / १६८
४२) महिला सबलीकरणाचा पाया घालण्यामध्ये महात्मा फुले यांच्या कार्याचे योगदान	प्रा. मुग्धा काळे / १७२
४३) जागतिक स्तरावर महात्मा फुले यांचे योगदान	प्रा. पियुष डहाळे / १७६
४४) द्रष्टे समाजसुधारक : महात्मा जोतीराव फुले	प्रा. सारिका थोरात / १७९
४५) महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार	संगीता वाकोळे / १८३
४६) महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक विचारांचे सद्यःकालीन उपयोजन	शोभा जाधव / १८७
४७) महात्मा जोतिबा फुले यांच्या विचारांमधून परावर्तित होणारे शाश्वत विकासाचे स्वप्न	स्वप्निल धेंडे / १९१
४८) महात्मा फुले यांची सामाजिकता आणि आनंद संप्रदाय	गायत्री पंडित / १९५
४९) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान	राहुल पोखरकर / १९९
५०) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक योगदान	सुषमा जाधव / २०२

महिला सबलीकरणाचा पाया घालण्यामध्ये महात्मा फुले यांच्या कार्याचे योगदान

प्रा. मुग्धा काळे

भ्रमणभाष : ९८२२७५१२५३

प्रस्तावना -

समाजसुधारक महात्मा जोतिबा फुले यांनी आपल्या सामाजिक सुधारणेच्या अग्रक्रमात स्त्रीशिक्षणाला महत्वाचे मानले. त्यामुळेच खऱ्या अर्थाने भारतात स्त्रिया शाळेत जाऊ शकल्या व अक्षरांचे धडे गिरवू शकल्या. फुले यांच्या स्त्रीविषयक दूरगामी दृष्टिकोनामुळे शिक्षणाची गंगा सर्वत्र वाहू लागली. शिक्षणाच्या बळावर स्त्रिया ह्या सगळ्याच क्षेत्रांत आपले अस्तित्व सिद्ध करू लागल्या आहेत. अंतराळापासून ते साहसी खेळापर्यंत मुली आता प्रगती करताना दिसतात. या सगळ्याची बीजे ही महात्मा फुले यांच्या स्त्री शिक्षणविषयक विचारात असलेली दिसतात. फुल्यांनी तत्कालीन प्रस्थापित सनातनी समाजाच्या विरोधात जाऊन सावित्रीबाई फुले यांना शिकवले. सावित्रीबाईंनी सर्व हालअपेष्टा सहन करीत प्रस्थापितांचा विरोध पत्कारून शिक्षणाचे धडे गिरवले. आज याच सावित्रीच्या लेकी शिकून पुढे जात आहेत, स्वतःच्या पायावर उभ्या राहून स्वावलंबी बनत आहेत. याचे सगळे श्रेय महात्मा जोतिबा फुले यांना जाते. महात्मा फुले यांच्या स्त्री शिक्षणविषयक विचाराचे महत्त्व आजही अजरामर आहे. महात्मा फुले शिक्षणाचे महत्त्व विषद करताना म्हणतात...

“विद्येविना मति गेली
मतिविना नीती गेली
नीतिविना गती गेली
गतिविना वित्त गेले”

समाजाचा विरोध पत्कारून स्त्रीशिक्षणाचा पाया रोवला -

स्त्री म्हणजे नरक मार्गस्थ दीपिका, स्त्री म्हणजे पापाचे मूळ ही मानसिकता असणाऱ्या समाजात आणि जिथे धर्मव्यवस्थेचे प्राबल्य होते, तिथे महात्मा फुले स्त्री शिक्षणाची कवाडे उघडतात आणि सनातनी समाज व्यवस्थेला खिंडार पाडतात. भारतीय समाज व्यवस्थेच्या इतिहासात पहिल्यांदाच महात्मा फुले स्त्री शिक्षणाची आणि स्त्री-पुरुष समानतेची मांडणी करतात. आपल्या पत्नीला म्हणजे सावित्रीबाई फुले यांना शिकवतात आणि शिक्षिका म्हणून शाळेत शिकवायला पाठवतात.

‘जागतिक स्तरावर महात्मा फुले.... यांचे योगदान ४० १७२

त्यामुळे सावित्रीबाई फुले ह्या भारतातील पहिल्या स्त्रीशिक्षिका म्हणून ओळखल्या जातात.

ज्या समाजात स्त्रियांना केवळ चूल आणि मूल एवढ्यापुरतेच मर्यादित ठेवले जात होते. अशा समाजव्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी महात्मा फुले यांनी बंड पुकारत स्त्रीशिक्षणाचा पाया रोवला. महात्मा फुले यांनी प्रथम शिक्षणप्रसाराचे व प्रचाराचे कार्य हाती घेतले. कारण स्त्री ही जगाची उद्धारकर्ती आहे. त्यामुळेच त्यांनी स्त्री शिक्षाचा प्रसार आणि प्रचार करण्यासाठी पुढाकार घेतला. महात्मा फुले यांनी ज्यावेळी शिक्षण प्रसाराचे कार्य हाती घेतले, त्यावेळी महाराष्ट्रात कुठेही मुलींसाठी शाळा नव्हती. त्यावेळी महात्मा फुले यांनी १८४८ साली पुण्यात बुधवार पेठेतील भिडे वाड्यात मुलींसाठी शाळा सुरू केली. ब्रिटिश राजवटीत महाराष्ट्रात प्राथमिक शाळेची मुहूर्तमेढ रोवणारे फुले हे पहिले होते. या कार्यात त्यांना जगन्नाथ सदाशिवजी यांनी बरीच मदत केली होती. त्या शाळेत सावित्रीबाई फुले यांनी एक रुपयाही पगार न घेता ११ वर्षे शिक्षिकेचे काम केले. स्त्री ही पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहे. पुरुष शिकला तर एकटाच शिक्षक होतो. परंतु स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंब शिक्षित होते ही महात्मा फुलेंची शिकवण होती.

स्त्रीशिक्षणविषयक भूमिका -

महात्मा जोतिबा फुले यांची स्त्री शिक्षणविषयक स्वतंत्र अशी एक भूमिका होती. त्यांनी 'दि बॉम्बे गार्डियन' या वृत्तपत्रातून १६ डिसेंबर १८५३ रोजी आपली स्त्री शिक्षण विषयक भूमिका मांडली. त्यात ते म्हणतात. 'स्त्रियांच्या शाळेने प्रथम माझे लक्ष वेधले. पूर्ण विचारांती माझे असे मत झाले की पुरुषांच्या शाळेपेक्षा स्त्रियांच्या शाळेची अधिक आवश्यकता आहे. स्त्रिया आपल्या मुलांना त्यांच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या वर्षात जे वळण लावतात त्यातच त्यांच्या शिक्षणाची बीजे असतात. म्हणजेच स्त्रीशिक्षण हे कुटुंबाच्या प्रगतीसाठी किती महत्त्वाचे असते. याची प्रचिती फुले यांना त्याकाळी आली होती. फुले यांनी स्त्री व पुरुष यात भेदभाव केला नाही.

महात्मा फुलेंच्या शाळेतील ११ वर्षांच्या पहिल्या विद्यार्थिनी म्हणून मुक्ता साळवे या चिमुरड्या मुलीने लिहिलेला 'आम्ही आणि आमचा धर्म' हा निबंध जरी वाचला तरी त्यांच्या शाळेतील शिक्षणाचा दर्जा आपल्या लक्षात येतो. महात्मा फुले यांनी चालविलेल्या मुलींच्या शाळा ह्या आदर्श शाळा होत्या. जीवनदायी शाळा होत्या. त्यांच्या शाळेच्या परीक्षा प्रकट घेतल्या जायच्या. पुना ऑब्झर्व्हरसारख्या वृत्तपत्रानेही महात्मा फुलेंच्या शाळांची दखल घेतली आहे.

महात्मा फुले यांनी प्रामुख्याने भारतीय स्त्रियांच्या दास्यमुक्तीचे प्रयत्न केले. यासाठी स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली आणि स्त्री-पुरुष समानतेची मशाल पेटविली. महात्मा फुलेंची ही स्त्री उद्धारक चळवळ जगामध्ये स्त्रीला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणारी चळवळ होती.

महात्मा ज्योतिबा फुले हे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव मानणारे असल्याने सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठवणारे महापुरुष होते. त्यामुळेच त्यांना महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्युथर म्हणून ओळखले जाते.

पूर्वीच्या काळी या परिस्थितीत स्त्रियांनी शिक्षण घेणे. म्हणजे अधर्मच करणे होय. त्यामुळे स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे कायमची उघडली जावी, म्हणून म. फुले यांनी स्त्री-शिक्षण मोहीम सर्वप्रथम हाती घेतली. शिक्षण हे समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी दिले जावे. स्त्रियांचा खरा धर्म त्यांना शिक्षण देणे होय. स्त्रियांच्या मानसिकतेसाठी व सक्षम स्त्री घडवण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. हे ओळखून म. फुले यांनी आपल्या पत्नीस शिक्षण देऊन आद्य शिक्षिका म्हणून कार्यास सुरुवात केली आणि स्त्री-शिक्षण आणि स्त्रीशिक्षण मोहिमेस सुरुवात केली.

तसेच म. फुले प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत असावे या विचारांचा पुरस्कार करणारे प्रथम भारतीय नागरिक होते. ही मागणी त्यांनी १९ ऑक्टोबर १८८२ मध्ये हंटर शिक्षण आयोगापुढे मांडली. प्राथमिक शिक्षणास मोफत व सक्तीचे केल्यास विद्यार्थ्यांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होण्याची शक्यता होती आणि त्याकरिता दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक असणे देखील आवश्यक आहे आणि त्याकरिता प्रथम आवाज उठविणारे म. फुले हे एकमेव व्यक्ती होते. प्राथमिक शिक्षण हा जीवनाचा पाया आहे. त्यामुळे या स्तरावरील शिक्षण उत्तम दर्जाचे असावे, प्राथमिक शिक्षणातून उद्याची भावी पिढी घडत असते यावर त्यांनी भर दिला. प्राथमिक शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा हक्क आहे आणि आज जे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यात आले आहे, त्यामागे म. फुलेंचे विचार असलेले दिसून येतात.

महात्मा फुले ह्यांनी बहुजन आणि वंचित समाजाच्या शिक्षणासाठी देखील अथक प्रयत्न केले. 'प्रथम उपेक्षितांना शिक्षण नंतर अपेक्षितांना शिक्षण' हे सूत्र अंमलात आणावे. तसेच उच्च शिक्षणाकडे कमी व ग्रामीण जनतेच्या प्राथमिक शिक्षणाकडे जास्त लक्ष द्यावे. सरकारी नोकऱ्यांमध्ये सर्व वरिष्ठ वर्गाची मत्तेदारी आहे, असे दिसून आल्यावर शिक्षण खालच्या वर्गातील तळागाळातील लोकांना मिळावे, तेव्हाची शिक्षण पद्धती ही बहुजन समाजाला शिक्षणापासून वंचित करणारी होती, तेव्हा शिक्षणप्रणाली बदलावी, केवळ कारकून वर्ग तयार करणा-या वर्गाची निर्मिती शिक्षणातून होऊ नये, तर मानवी जीवन जगण्यास सक्षम बनवणारे, उदद्योगी, जीवनोपयोगी शिक्षण देण्यात यावे, त्रिभाषा सूत्राचा अवलंब शिक्षणात करावा यावर भर दिला होता.

ज्या देशात सामाजिक आणि आर्थिक गुलामी असते तेथे राष्ट्रवाद निर्माण होऊ शकत नाही. शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाली पाहिजे. जनसामान्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा ह्यासाठी खेड्यापाड्यांतील जनतेला शिक्षण घेता यावे म्हणून वसतिगृहाची व्यवस्था करण्याची कल्पना महात्मा फुले यांनी मांडली आणि

गरीब, होतकरू मुलांसाठी शिष्यवृत्ती व वसतिगृहाची सुविधा देण्यावर भर दिला होता.

ज्या देशात सामाजिक आणि आर्थिक गुलामी असते तेथे राष्ट्रवाद निर्माण होऊ शकत नाही. शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाली पाहिजेत. जनसामान्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा ह्यासाठी खेड्यापाड्यातील जनतेला शिक्षण घेता यावे म्हणून वसतिगृहाची व्यवस्था करण्याची कल्पना महात्मा फुले यांनी मांडली आणि गरीब, होतकरू मुलांसाठी शिष्यवृत्ती व वसतिगृहाची सुविधा देण्यावर भर दिला.

निष्कर्ष :

शिक्षण कोणत्याही एका व्यक्तीची मत्तेदारी न बनता, सर्वांना शिक्षण मिळावे, शिक्षणाचा प्रसार होऊन, ज्ञान व विचारांची वृद्धी व्हावी यासाठी महात्मा फुले यांनी योगदान दिले. सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून स्त्रियांसाठी तसेच मागासलेल्या अनाथांच्या शिक्षणासाठी सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. तसेच बालगृहाची स्थापना देखील केली. त्यांनी स्त्रीशिक्षणाचा पाया नुसता रोवला नाही त्याचा प्रसार व्हावा व स्त्रियांचा उद्धार व्हावा म्हणून सर्वतोपरी प्रयत्न केले. स्त्रीशिक्षण समाजाला उद्धरेल हे त्यांचे भाकीत आज आपण समक्ष बघत आहोत. आजच्या जगातल्या 'वुमन ऑफ द सबस्टन्स' चा गाभा महात्मा फुले यांच्या कार्यातून उमललेला दिसतो.

अशा प्रकारे महात्मा फुले यांनी समाज परिवर्तनाचे कार्य करताना स्वतःच्या घरदाराचाही विचार न करता शिक्षणविषयक कार्य केले आहे ज्याचा ठसा समाजमनावर पडलेल्या दिसतो.

संदर्भ सूची -

१. चौसाळकर अशोक, १९९०, महात्मा फुले आणि शेतकरी चळवळ, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.
२. कुलकर्णी अ.रा., २००८, महात्मा जोतिबा फुले : सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्य, पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स.
३. पाटील पं.सि, १९८४, महात्मा जोतीराव फुले यांचा अल्प परिचय, मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
४. ठोंबरे तानाजी, महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य, मुंबई, लोकवाङ्मय गृह.

४०४०



15th

International Interdisciplinary Conference

Theme:

**'Contribution of Shahu Maharaj, Mahatma Phule
and Dr. Babasaheb Ambedkar at
National and International Levels'**

Organized by



**Akhil Bharatiya Maratha Shikshan Parishad's
Shri Shahu Mandir Mahavidyalaya
Parvati, Pune, India**

and



**Snehavardhan Research Institute
Pune, India**

Certificate of Participation

This is to certify that **प्रा. मुग्धा काळे** has participated
and presented the Research Paper on

'महिला सबलीकरणाचा पाया घालण्यामध्ये महात्मा फुले ह्यांच्या कार्याचे योगदान '

in the International Interdisciplinary Conference on
Thursday, 7th February, 2019 at Pune.

Hon. Mrs. Pramila Gaikwad
General Secretary
Akhil Bharatiya Maratha Shikshan Parishad
Pune

Dr. Shobha Ingawale
Principal and H.O.D. Department of Marathi
Shri Shahu Mandir Mahavidyalaya
Parvati, Pune

Dr. Snehal Tawre
President
Snehavardhan Research Institute
Pune

सोळावी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

देश - विदेशातील साहित्यिक,
समाज सुधारक, संशोधक आणि
शास्त्रज्ञ यांचे योगदान

भाग चार



संपादक

डॉ. स्नेहल तावरे

डॉ. मंजुषा धुमाळ

डॉ. शिल्पागौरी गणपुले

- २०) नाटककार रॉय किणीकर : प्रा. संजीवनी वाघ - रणपिसे / ८३
एक अवलिथी चित्रकार
- २१) पद्मभूषण डॉ. बाळासाहेब प्रा. कुंदा कवडे / ८५
विखे पाटील यांचे शैक्षणिक योगदान
- २२) गणपतराव बालवडकर : समाज प्रा. शांताराम पोखरकर / ८९
परिवर्तन करणारे नेतृत्व
- २३) 'बारोमास' कादंबरीची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये प्रा. रामेश्वर चाटे / ९३
- २४) देश-विदेशातील साहित्यिक, प्रा. विवेक खटवटे / ९७
समाजसुधारकांचे योगदान
- २५) शिक्षणप्रेमी संतोषजी खांडगे प्रा. वैशाली पाटील / १०१
यांचे शैक्षणिक योगदान
- २६) डॉ. द. ता. भोसले यांचे मराठी प्रा. शिवाजीराव बागल / १०५
साहित्यातील योगदान
- २७) गोमंतकातील विकास पुरुष : प्रा. प्राची जोशी / १०९
श्री. रवी सीताराम नाईक
- २८) विदेशातील शास्त्रज्ञ फ्रांस्वाज बारे सिनूसी प्रा. विजया सुकाळे / ११३
यांचे योगदान
- २९) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे प्रा. रघुनाथ घाडगे / ११७
स्त्री विषयक विचार व कार्य
- ३०) भारतीय चित्रकलेतील प्रसिद्ध प्रा. संजय भालेराव / १२१
चित्रकार राजा रवी वर्मा यांचे योगदान
- ३१) डॉ. आनंद यादव यांचा प्रा. सायली लाखे - पिदळी / १२५
साहित्य प्रवास
- ३२) डॉ. जयंत नारळीकर यांचे मराठी प्रा. प्रिया नेर्लेकर / १२९
साहित्यातील योगदान
- ३३) डॉ. वसंतराव पवार : एक प्रयोगशील प्रा. संगीता चव्हाणके / १३३
शिक्षणतज्ज्ञ व अनोखे समाजसेवक
- ३४) संत चोखामेळा यांचे मराठी प्रा. सीमा म्हस्के / १३७
साहित्यातील योगदान
- ३५) सौ. आनंदीबाई शिर्के यांचे प्रा. सुषमा जाधव / १४१
साहित्यातील योगदान
- ३६) महात्मा फुले यांचे शिक्षण विषयक प्रा. विकास कसबे / १४५
विचार आणि कार्ये

भारतीय चित्रकलेतील प्रसिद्ध चित्रकार

राजा रवी वर्मा यांचे योगदान

प्रा. संजय जयराम भालेराव

भारतीय चित्रकलेला ३०,००० वर्षांची जुनी मोठी परंपरा आहे. भीमबेटका गुहेतील चित्रे, वैदिककालीन चित्रे, अजिंठ्यातील स्वप्नावत भित्तिचित्रे, जैन पाल चित्र शैली, कौशल्य व तपशील आणि शास्त्रीय अधिष्ठान असलेली लघुचित्र शैली (मोगल, राजस्थानी, पहाडी) मधुबनी चित्रशैली, तंजावर चित्रशैली, कालीघाट चित्रशैली, पट चित्रशैली, कलमकारी चित्रशैली, तंत्रचित्रशैली, भित्ती चित्रशैली इत्यादी चित्रशैली भारतीय संस्कृतीचे दर्शन घडवितात. इंग्रजांच्या आगमनाने आधुनिक भारतीय चित्रकला रुजायला सुरुवात झाली. इंग्रज चित्रकारांबरोबर अनेक पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच इ. युरोपियन चित्रकार ही भारतात आले व येथील राजांच्या व धनिकांच्या कुटुंबातील व्यक्तींचे चित्रण करायला सुरुवात केली. काळाची गरज लक्षात घेऊन इंग्रजांनी मद्रास, कलकत्ता, मुंबई व लाहोर येथे आर्ट स्कूलच्या स्थापना केल्या. ॲकॅडेमिक पद्धतीचे शिक्षण देण्यास सुरुवात केली.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतभर कलेचे नवनवीन वारे वाहू लागले. त्यातून बंगाल स्कूल, बडोदा स्कूल, बॉम्बे स्कूल आणि दक्षिण भारतातही कलासंस्था कार्यरत झाल्या. ललित कलेची स्थापना व त्याचे रिजनल सेंटर, गढी सेंटर, चोलामंडळसारख्या कलासंस्थांनी भारतीय चित्रकलेला योगदान दिले.

भारतीय चित्रकला ही अनेक आक्रमण व संक्रमणातून बहरत गेलेली दिसते व अनेक तंत्रांचा, शैलीचा उदय विकास पहावयास मिळतो. ज्यातून सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक गोष्टींचे दर्शनही होते. अशी ही चित्रकलेची महान परंपरा भारत देशाला लाभलेली आहे. अशा ह्या महान भारतीय चित्रकला परंपरेतील अतिशय महत्त्वाचा दुवा म्हणजे प्रसिद्ध चित्रकार राजा रवी वर्मा होय.

इंग्रजांच्या आगमनाने आधुनिक भारतीय चित्रकला रुजायला सुरुवात झाली. इंग्रज चित्रकारांबरोबर अनेक पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच ई. युरोपियन चित्रकारही भारतात आले व येथील राजांच्या व धनिकांच्या कुटुंबातील व्यक्तींचे चित्रण करायला सुरुवात केली. काळाची गरज लक्षात घेऊन, भारतीय चित्रकार राजा रवी वर्मा याने आधुनिक चित्रशैलीचा अवलंब केला. तैल रंग माध्यमामध्ये चित्र रंगवण्यास सुरुवात केली व भारतीय चित्रकलेला आधुनिकतेची नवीन दिशा देण्याचे मोठे कार्य केले व देशामध्ये प्रसिद्ध चित्रकार म्हणून नावलौकिक मिळवला.

प्रसिद्ध चित्रकार राजा रवी वर्मा

राजा रवी वर्मा हे हिंदू देवदेवतांना वास्तववादी स्वरूपात चित्रित करणारा पहिला भारतीय चित्रकार होय. (२९ एप्रिल १८४८ - २ ऑक्टोबर १९०६) हिंदू देवतांची व धार्मिक प्रसंगांची यथार्थदर्शी चित्रे महाराष्ट्राच्या घराघरात ओलिओग्राफ प्रिंटद्वारा पोहोचवणारे, चित्ररसिकांची अभिरुची घडवणारे, पाश्चिमात्य शैली जनमानसात रुजवणारे आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे भारतीय चित्रकार रवी वर्मा कोईल तंपुरन यांचा जन्म केरळ राज्यातील किलीमानूर (त्रिवेंद्रमपासून सुमारे ४५ कि.मी.) येथे राजघराण्यात झाला. त्यांना दोन लहान भाऊ व एक बहीण होती. त्यांची आई उमाम्बा ही नृत्यनिपुण कलावती, तर वडील श्रीकांतन भट्टथिरीपाद हे संस्कृत पंडित होते. त्यांना आईकडून कलेचा, तर वडिलांकडून संस्कृत विद्येचा वारसा सांगितले आहे. रवी वर्माना संस्कृतमधून मूळ महाकाव्ये व पुराणे स्वतः अभ्यासली व त्यातून त्यांना चित्रविषयांचा अफाट खजिनाच खुला झाला. त्यांना लहानपणापासूनच चित्रकलेची आवड होती. त्यांचे चुलते राजा राजवर्मा हे स्वतः चित्रकार होते व त्यांनी रविवर्माना प्रोत्साहन दिले व चित्रकलेचे प्राथमिक धडेही दिले, सुरुवातीला ते जलरंगात चित्रे रंगवत असत. त्यांचा १८६६ मध्ये पुरुरत्ततीमाल महाब्रभा थंपुरती हिच्याशी विवाह झाला. ती त्रावणकोर राजघराण्यातील महाराणी लक्ष्मीबाई यांची बहीण होती. परिणामी, रवी वर्माना राजवाड्यात राहून चित्रकाम करण्याची संधी मिळाली.

त्रावणकोरच्या दरबारी चित्रकारांकडून चित्रकलेचे अधिक मार्गदर्शन मिळावे म्हणून राजा रवी वर्मांचे मामा जे स्वतः चित्रकार होते. त्यांनी रवी वर्माला त्रावणकोर दरबारी घेऊन गेले. त्यावेळेस पाश्चात्य चित्रकार (डच) थिओडोर जॉन्स आला व राज घराण्यातील व्यक्तिचित्रण (तैलचित्र) काढण्यासाठी आमंत्रित केले होते. तो व्यक्तिचित्रण करताना पाहण्याची संधी रवी वर्माला मिळाली, एका नवीन माध्यमाची, म्हणजेच तैलरंग पद्धती, ज्यामध्ये वास्तववादी पद्धतीने चित्रण केले जात. त्यात यथार्थदर्शन, छाया प्रकाश, रेखाटनात हुबेहुब व्यक्तीचे चित्रण त्यामुळे सदर चित्र वास्तवाचे प्रतिरूपच वाटे. या सर्व गोष्टींचा प्रभाव रवी वर्मांवर झाला. पुढे वास्तववादी पद्धतीने चित्र करण्यास सुरुवात केली.

रवी वर्माना तैलरंग हे माध्यम आत्मसात करून त्यावर विलक्षण प्रभुत्व मिळवले व वास्तववादी कलेच्या आभासात्मक चित्रणशैलीत ते नावारूपाला आले. तैलरंग हे माध्यम त्या काळापर्यंत भारतीय चित्रपरंपरेला अज्ञात होते. रवी वर्माना प्रथमतःच तैलरंगाचे माध्यम वापरून विपुल चित्रनिर्मिती केली, त्यामुळे ते भारतीय तैलरंगचित्रणाचे आद्य जनक मानले जातात. त्यांनी १८७० पासून व्यावसायिक व्यक्तिचित्रणाला सुरुवात केली. याचवर्षी त्यांनी काढलेल्या त्रावणकोरच्या महाराज व महाराणींच्या व्यक्तिचित्राबद्दल त्यांना 'वीरशृंगला' हा संस्थानाचा सर्वोच्च सन्मान देण्यात आला.

पाश्चात्य चित्रण पद्धतीचा अवलंब केला तरी चित्राचे विषय मात्र भारतीय होते. हिंदू देव देवता, पौराणिक कथा व भारतीय जीवन पद्धती दर्शविणारे होते. रवि वर्माचे हिंदु-देव देवताचे हे वास्तववादी चित्र तत्कालीन हिंदू समाजामध्ये खूप प्रसिद्ध झाले. चित्रकार राजा रवी वर्माला कॅलेंडर आर्टचे जनक म्हणून संबोधले जाते, सर्वसामान्य लोकांनाही आपले चित्र विकत घेता यावे म्हणून त्यांनी जर्मनीवरून 'शिळा मुद्रणाचे' मशीन आणले व त्यावर आपल्या चित्राच्या प्रती छापण्यास सुरुवात केली. कमी आणि वाजवी किंमतीत विकल्या जाऊ लागल्या त्यामुळे अगदी श्रीमंत लोकांपासून ते गरीब लोकसुद्धा ह्या आपल्या घरात व कामाच्या ठिकाणी हे चित्र सुशोभीकरणासाठी वापरू लागले व लवकरच कॅलेंडर हे भारतीय समाजामध्ये लोकप्रिय झाले. यामधून भारतीय समाजाची मानसिकता व संस्कृतीचे दर्शन घडते. त्यातून रवी वर्माना अफाट लोकप्रियता मिळाली. आपल्या चित्रांतून देश-विदेशांत मानसन्मान व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यात रविवर्माचा वाटा मोठा आहे. मात्र समाजाने त्यास चित्रापेक्षा देव-प्रतिमा म्हणूनच स्वीकारल्या व सदर चित्रे पुजली जाऊ लागली.

चित्रांविषयी

युरोपियन चित्रकारांप्रमाणे राजघराण्यातील व धनिकांच्या कुटुंबातील व्यक्तींचे 'कमिशन पोर्ट्रेट' काढणारे राजा रवी वर्मा हे पहिले भारतीय चित्रकार. त्यांनी प्रामुख्याने कलाप्रेमी बडोदा संस्थानाचे राजे सयाजीराव गायकवाड व म्हैसूरचे राजे चामराज वाडियार घराण्यातील व्यक्तींचे चित्रे खास आमंत्रणावरून करून दिले. त्यांनी फक्त व्यक्तिचित्रण केले असे नाही तर त्यांनी भारतीय पौराणिक विषय चित्रित केली. विषय पौराणिक असले तरी चित्राच्या विषयामध्ये वैविध्य आहे. वर्मा यांच्या चित्रांमध्ये नवरसांचा प्रत्येक येतो. १. शृंगाररस, २. वीररस, ३. करुण रस, ४. हास्यरस, ५. रौद्ररस, ६. भयानकररस, ७. बीभत्सरस, ८. अद्भुत रस, ९. शांतरस या नवरसांची उधळण त्यांच्या चित्रातून दिसते. उदा. चित्र. क्र. १ व २ शांत रस आणि चित्र. क्र. ४ ५ ७ शृंगाररस, चित्र. क्र. ६ भयानकरसाची प्रचिती येते.

राजा रवी वर्मा पौराणिक कथा अशा पद्धतीने मांडल्या आहेत की जणू ते कथानक आपल्यासमोर घडत आहे. त्यामध्ये कुठेही कृत्रिमपणा भासत नाही, प्रत्येक पात्राचा पेहराव, अलंकरण, वेशभूषा, बारकाव्याने चित्रित केला आहे. यातून वर्मा यांचा भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास व निरीक्षण शक्तीचा परिचय होतो. तसेच राजघराण्याशी असलेला नात्याचा फायदा झाला असावा. केरळ, महाराष्ट्र-बरोबर भारतातील इतर प्रांताच्या वेशभूषेचे निरीक्षण करून, त्यातील बारकावे टिपून, त्यामधील विविधता दर्शविण्यात ते यशस्वी झाले आहेत. म्हणूनच त्यांच्या चित्रांनी भारतीय मनावर खोलवर ठसा उमटवला आहे.

पारितोषिके व कला गौरव

राजा रवी वर्मा यांच्या कलाकृतींना अनेक प्रदर्शनामध्ये सुवर्णपदके मिळाली,

त्यांच्या कार्याची दाखल घेत अनेक राज्यांनी त्यांना मानधन दिले व त्यांच्या गौरव व सत्कार केला. त्यांच्या कलेची दाखल भारतातच नव्हे तर परदेशातील कलारसिक व चित्रकारांनाही घेतली हे भारतीयांसाठी अभिमानाची बाब होती. इ.स. १९०४ मध्ये, भारताचे व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्झन यांनी केसर-इ-हिंद या सुवर्णपदकाचे त्यांना सन्मानित केले. त्यावेळेस त्याचे नाव 'राजा रवी वर्मा' असे नोंदविले गेले.

काही महत्त्वाचे चित्रे

विद्यादेवी सरस्वती, श्री लक्ष्मी, मार्कंडेय, गंगा अवतरण, हंस-दमयंती, अरण्यवासी दमयंती, श्री दत्तात्रेय अहिल्या उद्धार, मोहोनी, नल दमयंती, मेनका शकुंतला, शकुंतला बहाणा, सीता स्वयंवर, जटायू वध, सागर गर्वहरण, गंगा राजा शंतनू, गो दहन, राधा कृष्णना, विश्वामित्र मेनका, सिंह छावा भरत, मत्स्यगंधा व शंतनू, मत्स्यगंधा, इन्द्रजित विजय, योगी गोपीचंद, कीचक सैरांद्री, राजा हरिश्चंद्र सुभद्रा, द्रौपदी वस्त्रहरण, शुक रंभा, वरुणी, पद्मिनी, कंस माया, कृष्ण शिष्टाई, परशुराम इ. त्यांचे गाजलेल्या चित्रांची नावे आहेत. ती आजही सर्वसामान्यांच्या घरातून प्रिंट रूपात दिसून येतात.

समारोप

राजा रवी वर्मा यांची बहुतेक चित्रे रामायण, महाभारत इ. अशा पौराणिक विषयांवरील आहेत. दीडशे वर्षांपूर्वीच्या काळी रंगीत चित्रे हा एक चमत्कारच होता, प्रथमच देवदेवता वास्तववादी स्वरूपात भारतीय समाज पाहत होता, ही एक दृश्य कलेतील क्रांतीच म्हणावी लागेल, भारतीय समाजाला नवीन तंत्र व माध्यमाची ओळख करून दिली. लिथो ग्राफ प्रिंटिंगच्या माध्यमातून घराघरात रंगीत चित्र उपलब्ध करून दिले व आधुनिक भारतीय चित्रकलेचा त्यांनी पाया उभारला.

संदर्भ सूची -

१. बा.ग. पवार, भारतीय थोर चित्रकार राजा रवी वर्मा, मातृभूमी प्रकाशन, पुणे २९
२. श्री. शहाणे, भारतीय चित्रकलेचा इतिहास, शहाणे प्रकाशन मुंबई ०४
३. <https://www.culturalindia.net/indian-art/painters/raja-ravi-varma.html> 5/3/2019
४. https://en.wikipedia.org/wiki/Raja_Ravi_Varma 5/3/2019
५. <https://artsandculture.google.com/entity> 5/3/2019

४०४०

16th

International Interdisciplinary Conference

Theme:

‘Contribution of Literati, Social Reformers, Researchers and Scientists at National and International Levels’



Organized by



**P.D.E.A's Prof. Ramkrishna More Arts,
Commerce and Science College,
Akurdi, Pune, India : Department of English**

and



**Snehavardhan Research Institute
Pune, India**

❖ *Certificate of Participation* ❖

This is to certify that **प्रा. संजय जयराम भालेराव** has participated
and presented the Research Paper on

‘भारतीय चित्रकलेतील प्रसिद्ध चित्रकार राजा रविवर्मा यांचे योगदान’

in the International Interdisciplinary Conference on
Friday - Saturday, 8th - 9th February, 2019 at Pune.



Dr. Manohar Chaskar

Principal
P.D.E.A.'s Prof. Ramkrishna More
Arts, Commerce and Science College,
Akurdi, Pune



Dr. Manjusha Dhumal

Head of the Department
P.D.E.A.'s Prof. Ramkrishna More
Arts, Commerce and Science College,
Akurdi, Pune



Dr. Shilpagauri Ganpule

Co-Ordinator
P.D.E.A.'s Prof. Ramkrishna More
Arts, Commerce and Science College,
Akurdi, Pune



Dr. Snehal Tawre

President
Snehavardhan Research Institute
Pune